

ББК 74.261.4(2 Рос=ног)

К 896

Рецензентлер:
Карасова Р.А., Каракаева С.Х.

Кукаева С.А.

К 896 Методическое пособие к учебнику «Родная речь»,
2 класс. На ногайском языке. 1-е издание. – Майкоп:
ООО «Полиграф-ЮГ», 2016. – 144 с.
ISBN 978-5-9909065-6-3

ББК 74.261.4(2 Рос=ног)

ISBN 978-5-9909065-6-3

© РГБУ ДПО «КЧРИПКРО», 2016
© ООО «Полиграф-ЮГ», 2016

КИРИС СОЪЗ

Колынъызга алган методикалык кулланма ФГОС-тынъ талапларына, «Тувган тил» (2010) окув китабына эм окув программасына негизленип туъзилген.

Окув дерислеринде текст уъстинде ислегенде, коьп туърли материаллар ман пайдаланып, белгили болган баъри де йосыклар озгарылады: окытувшыдынъ тири соъзи, хабарласув, оъз алдына ислев, окылганнынъ маънеси бойынша сорауларга яваплав, сайлап алып окув, текстти кесеклерге боълуъв, оларга ат беруъв, маънесин кайтарып айтув, оъз исине белги беруъв эм с. б.

Окытувшыдынъ тири соъзи адабият тилининъ оълшемлеринде логика ягыннан туъз, байланыслы, тынълаганларга толы анъламлы болмага тийисли. Ол амалды кайсы деристе де эм деристинъ кайсы кесегинде де кулланмага болады. Окув китабына уыйкен билимлендируъв, уыйретуъв, тербиялав маънеси болган текстлер киргистилген. Аър деристи йогары оълшемде, кызыклы, иштелигин маънели, янъы кепте озгарув мырат пан окув китабына ногайдынъ атаклы тарихыннан, бай фольклорыннан, адабиятыннан, соны ман байланыста ярасык, коьрнекли аьдетлери акында коьп материаллар киргистилген.

Окытувшыдынъ эсинде болмага тийисли: кулланмада берилген сорауларга эм борышларга зегенли каралмага керек, бу ис балалардынъ кайдай аьзирликлери барлыгына коьре озгарылады. Оъз алдына этилмеге деп берилген борышлар класста баъри окувшылар ман биргелесуъвли эм окытувшыдынъ ярдамы

ман да толтырылмага болады. Окувшылардынъ ойлау аьрекети, акыл оьткирлиги, тил байлыгы ата-бабалар соьйлеген тилде оьспеге тийисли.

Китапта берилген шыгармаларды, эртегилерди, айтувларды, такпакларды оқыганда, окувшылардынъ дурыс, соьйленисли окув сулыпларын, соьз байлыктарын оьстируув мен бирге уьзбестен тербиялау мыратлары шешиледи:

– эстинъ, логикалык ойлаудынъ негизин, ой аьрекетлерин кеплев; окувга, билим алууга ымтылысларын оьстируув; ой оьткирлигин, эслерин бегитуув; оьз ой-анъламларын айтып, бегитип билуув;

– Тувган Эл акында билимлерин теренлетуув, онынъ уьйкенлиги, байлыгы, халкларынынъ дослыгы акында анълатув; аталыкты суьюв сезимлерин тувдырмага себеп этуув;

– аьел акында билимлерин теренлетуув; уьйкенлерди сыйлап, кишкейлерди аяп уьйретуув; аьелге, окутувшыларга, мектебине муьсирев этип, окув етимислери мен оьктемсуув сезимлерин тувдыруув; мектебинъ муьлкин саклау, мукаятлык, сахыйлык сезимлерин тербиялау;

– танълык, эдаплык, татымлык, яनावырувлык сезимлерин кеплев; бирге ислеп уьйретуув;

– табиатты суьюв, саклау сезимлерин кеплев, тербиялау; йыл шаклары акында билимлерин теренлетуув;

– оьз кылыктарына, эткен ислерине дурыс карап, айтылган, оқылган затка, этилген иске оьз баасын берип уьйретуув.

ДЕРИСЛЕРГЕ ТЕМАТИКАЛЫК ПЛАН

ТУВГАН ЭЛИМИЗ – АТА ЮРТЫМЫЗ (4 с.)	
Дерис 1	А. Киреев. «Байрам».
Дерис 2	Ф. Абдулжалилов. «Элим эди занъыраган йырларым».
Дерис 3	Р. Керейтов «Элдинъ иши – алтын бесик». М. Киримов. «Мутпаякпан сени, авылым!»
Дерис 4	М. Аубекижев. «Тувган ягым, тавларым». А. Култаев. «Ата юртым, шоьллигим».
МЕКТЕБ ЯШАВЫ (4 с.)	
Дерис 5	А. Киреев. «Меним каьрим».
Дерис 6	М. Курманалиев «Бу кимнинъ тетради?» «Китабынъды яхшы сакла».
Дерис 7	Ю. Каракаев. «Ногай тилим».
Дерис 8	С. Аджигов. «Анълатув», «Кызганшак».
КУЪЗ (4 с.)	
Дерис 9	Ф. Абдулжалилов. «Куъз».
Дерис 10	К. Кумратова. «Япыраклар туьседи».
Дерис 11	С. Капаев. «Куъз басы». М. Авезов. «Токлы».
Дерис 12	М. Курманалиев. «Йыл токсанлары».
АБЕЛ (4 с.)	
Дерис 13	М. Курманалиев. «Ана йыры». «Баьрисиннен де артык».
Дерис 14	К. Кумратова. «Бесик йыры». С. Капаев. «Ат атав».
Дерис 15	Р. Керейтов «Ногай аьдетлеримиз».

ЯХШЫ ДЕГЕН НЕ ЗАТ, ЯМАН ДЕГЕН НЕ ЗАТ (3 с.)	
Дерис 16	С. Заляндин «Яхшы ман яман».
Дерис 17	Б. Баисов. «Алал тенъ».
Дерис 18	С. Аджииков. «Балдан таътли».
КАЛАЙ АБРУЪВ БИЗИМ КЫС (3 с.)	
Дерис 19	А. Киреев. «Кыс».
Дерис 20	А. Киреев. «Янъы йылдынъ тойында».
Дерис 21	М. Курманалиев. «Яс Баяк».
АБРЕКЕТТЕ – БЕРЕКЕТ (3 с.)	
Дерис 22	Ф. Абдулжалилов. «Куллык алсын колынъыз».
Дерис 23	Б. Баисов. «Мурат ер казады».
Дерис 24	А. Киреев. «Оьтпек». «Коразды оьлимнен куткарган тавык» (эртеги)
ЯЗЛЫК (3 с.)	
Дерис 25	С. Капаев. «Шаьбден».
Дерис 26	М. Авезов «Анага савкат».
Дерис 27	Д. Туркменов. «Навруз ай». М. Булгарова. «Навруз келди, муьбарек!»
ЕРИ БАЙДЫНЪ – ЭЛИ БАЙ (4 с.)	
Дерис 28	М. Авезов. «Яшав».
Дерис 29	Е. Булатукова. «Йырлайтаган шоқырак».
Дерис 30	К. Кумратова. «Булак».
Дерис 31	А. Киреев. «Уллы Енъуьв». Д. Туркменов. «Халкым сени мактайды».
ХАЛК АВЫЗЛАМА ЯРАТУВШЫЛЫГЫ (3 с.)	
Дерис 32	Халк авызлама яратувшылыгы. Йырлар. «Айданак». «Мысык, кайда барасынъ?» «Ким айтты?»
Дерис 33	Халк авызлама яратувшылыгы. Эртегилер. «Окыган йигит». «Алал авьлет».
Дерис 34	Халк авызлама яратувшылыгы. Тамамлав дерис.

ТУВГАН ЭЛИМИЗ – АТА ЮРТЫМЫЗ

Россия Федерациясы – бизим Тувган Элимиз.

Бу темага кирген шыгармаларды – Ф. Абдулжалиловтынъ «Элим эди занъыраган йырларым» деген ятлавын, Р. Керейтовтынъ «Элдинъ иши – алтын бесик» деген макаласын, М. Киримовтынъ «Мутпаякпан сени, авылым», М. Аубекижевтинъ «Тувган ягым, тавларым» деген эм баска ятлавларды эм хабарларды окув ман окувшылар бизим кыралдагы яшав акында, бизим элдинъ табияты, авыллары эм калалары, аьдемлерининъ куллыклары, кыралда табылган етимислер акында билерлер, оьз Элин, халкын суьйип, онынъ аьдемлери, етимислери мен оьктемсип уьйренерлер.

Бу боьликке киргистилген хабарларды, ятлавларды окувдынъ оьз баскалыгы бар. Текстлерди айырувга, ондагы соьзлерди эм соьз байланысларды калай анълаганларын тергев ислерине, ол соьзлер мен оьзининъ хабарында калай пайдаланып билуьвлерине уьйкен эс бериледи.

Темады окув ман окувшылар билмеге тийислилер: олардынъ авылы кайтип аталады, бизим кырал кайтип аталады? Неге ол Россия Федерациясы деп аталады? («Федерация» соьзи анълатылады). Элимизде кайдай туьрленислер болады?

«Бизим республика, район, авыл» деген амаллама озгармага, Тувган Элге багысланган шыгармалардан библиотека йыймага болады. Окувшылардынъ соьйлемине киреек соьзлер: *Тувган Эл, Аталык, ата юрты-*

мыз, Россия Федерациясы, Москва, Кремль, бас каласы, Карашай-Шеркеш Республикасы, Черкесск каласы, Ногай районы, кардашлардай, октемсиймиз, тынышлык, татымлык, табиаты бай, тавлар, тенгизлер эм с. б. Бу соьзлер мен пайдаланып, окувшылар йыймалар туьзедилер, дурбатларга карап, хабар айтадылар, шыгармадынъ маьнесин кайтарып айтканда, олар янъы соьзлер мен пайдаланадылар.

Дерис 1

Деристинъ темасы: А. Киреев. «Байрам».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстируув; окувга, билим алувга ымтылысларын оьстируув; аьелге, окытувшыларга, суьйген мектебине муьсирев этип, окув етимислери мен октемсуув сезимлерин тувдырув; оьз кылыкларына, эткен ислерине дурыс карап, белги беруув.

Дериске керек затлар: окув китаплар, 1 сентябрьге багысланган дурбатлар, слайдлар, А. Киреевтинъ портрети, китапларыннан туьзилген коьрсетпе.

Деристинъ юриси

I. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Кирис хабарласув.

Буьгуьн байрам – Билим куьни. Бу узак йолда сиз билимлер алаяксынъыз, янъы досларды табаяксынъыз, оьзинъиздинъ етимислеринъиз бен ата-аналарды эм окытувшыларды кувантаяксынъыз. Бу куьнди биз аьелдинъ де уьйкен байрамларынынъ бириси деп санаймыз. Аьдетли, нызамлы, алал, туврашыл, билимли болмага шалысынъыз.

2. Дурбатлар уьстинде ислер.

– Биринши дурбатта не коьресиз? («Билим куьни»).

– Балалар мектебке келгенлер, олар окытувшыга байлам шешекейлер берип, оны янъы йыл баслануву ман кутлап турылар (окытувшы балалар деген соьзге синонимлер келтиреди: саьбийлер, окувшылар).

Экинши дурбат бойынша хабарласув. («Торжестволы линейка»).

– Дурбатта кимлерди коьресиз?

– Балаларда уьйкен суьйиниш экенин неден коьремиз?

II. Янъы окув китабы ман таныстырув.

1. Хабарласув.

– Сизинъ аьр киминъизде янъы, ярасык келбакланган окув китаплары.

– Ким ди онынъ авторлары?

– Китап кайдай боьликлерден туьзилген?

– Кайсы авторлардынъ шыгармалары киргистилген?

– Китапты яхшы саклар уьшин, оны калай кулланмага керек?

(Окытувшы М. Курманалиевтинъ «Китабынъды яхшы сакла» деген ятлавын окып эситтирмеге болады).

2. Билсенъиз – пайдалы.

Белгилисинше, кагыт агаштан этиледи. Бир китапты баспадан шыгармак уьшин, 5-8 килограмм агаш керек болады. Оннан баска болып, тек бир китапты баспалавда, авага 8-10 килограмм углекисли газ тасланады. Йылда 125 миллионга ювык терек тек кагыт шыгарув аьжетлерине кесиледи. Оннан баска болып, агаш уьй салувда, баска курылысларда, муьлк этуьвде кенъ кулланылады.

Терек бизге бек керек,

Ол кургакты йояды.

Терек биткен ерлерде
Ел зарарын кояды.
Терек эгип авлага,
Йолларга эм кырларга,
Авылларды, коьмилтип,
Ясырармыз бавларга. (А. Мурзабеков).

(Тактага язылган ятлавды балалар хор ман окыйдылар).

III. Янъы тема бойынша ислер.

1. Кирис хабарласув. (Янъы деристинъ темасы окув-билим байрамы ман тар байланыста болганга коьре, ога коьшуьв енъил болады).

Белгили ногай шайири Аскербий Киреев бу куьнге багыслап, «Байрам» деп атап, ятлав язган. (Онынъ каьртин коьрсетеди).

Мен сизди А. Киреевтинъ яшав йолы эм яратувшылыгы ман таныстыргым келеди. Аскербий Суьнович Киреев (1938 – 2011) Карашай-Шеркеш областининъ Карачаевск каласында тувган. Карамурзай авылынынъ мектебин, Черкесск каласынынъ педагогикалык училищесин, Карашай-Шеркеш пединститутын кутылган. Элли йылдан артык «Ногай давысы» республикалык газетасында ислеген. Ногай адабиятында язувшы, журналист эм балалар шайири деп кенъ белгили болган (*адабият, шайир* деген соьзлерге эс этиледи).

Аскербий Суьнович Киреевтинъ коьплеген ятлавлары балаларды нызамлыкка, куллык суьювликке, йигитликке, танълыкка эм татымлыкка уьйретедилер.

Яратувшылык асабалыгын 20-дан артык китаплары туьзеди. Олардынъ коьбиси – балалар уьшин язылган ятлавлар йыйынтыклары.

Аскербий Суьнович Киреев – КЧР-дынъ халк шайири, РФ маданиятынынъ сыйлы куллыкшысы, Сый орденининъ иеси.

2. Соьйленисли этип окытувшы ятлавды окыйды яде яттан айтады.

3. Хабарласув.

- «Байрам» деп шайир кайсы куьнге айтады?
- Сиз ол куьнге калай аьзирлендинъиз?

4. Окувшылар А. Киреевтинъ «Байрам» деген ятлавын соьйленисли окыйдылар.

5. Тыншаюв такыйкасы.

1,2,3 – келсин мага куьш,

1,2,3 – келсин мага, келсин куьш.

Эртенъ сайын эринип,

Мен ятпайым, керинип.

1,2,3 – келсин мага куьш,

1,2,3 – келсин мага, келсин куьш.

Бираз шабып кайтайым,

Токтап, тыныс алайым.

6. Соьзлик ис. Айырым соьзлерди, соьз байланысларды калай анълаганларын билер уьшин сорайды:

– Кайтип анълайсыз: «Окув – билим азыгы» (коьп билер уьшин, коьп окумага керек).

Соьзлердинъ маьнесин анълатув:

куват – куьш;

оьрметлев – сый беруьв, оьктемсуьв;

колы оьнерли - колыннан коьп зат келеди, коьп зат этип биледи.

7. Окувшылар ятлавды оьзлери окып шыгадылар, ятламага аьзирленедилер.

8. Темага келискен дурбатларды карав, хабарласув.

IV. Тамамлав.

– Кайсы шайирдинъ яратувшылыгы ман таныстынъыз?

– «Билеги юван бирди йыгар, билими артык мынъды йыгар» деген айтувды калай анълайсыз?

V. Дериске эм оьз аьрекетлерине белги беруьв.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янғы соьзлер мен таныстык?
– Окув, билим акында тагы да кайдай айтувлар, такпаклар билесиз?

– Оьзингиздинг исингизге белги салынгыз.

Уьйге борыш: А. Киреевтинг «Байрам» деген ятлавын соьйленисли окумага (яде яттан айтып уьйренмеге), Тувган Эл акында китаплар, дурбатлар бар болса, аькелмеге.

Дерис 2

Деристинг темасы: Ф. Абдулжалилов. «Элим эди зангыраган йырларым».

Деристинг мырады: дурыс, соьйленисли, англавлы окув сулыпларын оьстируув; ойларын толысынша, тувра келистирип айтып уьйретуув; ятлавдынг маьнесин англавга етисуув; Тувган Элин суьйип, муьсирев этип, онынг байлыгын арттырув, етимислери мен оьктемсуув сезимлерин тувдырув; йолдаслары эм окутувшы ман етимисли ислев.

Дериске керек затлар: автордынг портрети, китапларыннан туьзилген коьрсетпе, «Тувган Элим» деген тема бойынша дурбатлар, географиялык карта.

Деристинг юриси

I. Аьзирленуув заман.

1. Бир-бирингизге карап, йылы саламласынгыз.
2. Дурыс айтып уьйретуув.¹

¹ Дурыс айтув. Бу боьликке балаларга ятламага енгий болган ятлавлар, айтувлар, такпаклар, янгийлтпалар киргистилген. Боьлик аркалы озгарылган ислер балаларга ана тилдинг сеслери мен, соьзлери мен таныспага, оларды дурыс айтып, енгий оьзлестирмеге ярдам этеди.

Далаларга, бавларга
Алтын сувын ялатып,
Кырда туьскен куьлтеге
Сукландырып каратып,
Куьлтеси мен куьз келди. (С. Канаев).

а) калын язылган соьзлердинг дурыс айтылувына эс этиледи;

б) *дала, куьлте* деген соьзлердинг маьнеси англагылады;

в) ятлав туьрли интонациялар ман окулады (сеслерди таза этип, акырын; сыбырдап; куванып; коьтеринки даваз бан айтув).

II. Уьй исин тергев.

1. Окувшылар А. Киреевтинг «Байрам» деген ятлавын соьйленисли окыйдылар, уьйренгенлер – яттан айтадылар.

III. Деристинг темасы бойынша ислер.

– Юрекке ювык болган кайдай баа соьзлер билесиз? (*Ата, ана, аьел, мектеб, авылым, Тувган Эл эм с.б.*)

– Дуныяда аьр аьдемге баалы болган соьзлердинг бириси – Тувган Эл. Бизим Аталыгьмыз, Тувган Элимиз – Россия Федерациясы (*картадан коьрсетиледи*).

– Тувган Эл деген соьзди кайдай соьз бен авыстырмага болады? (*Тувган ер, аталык, ата юртым*).

– Тувган эл акында халк айлак коьп такпаклар туьзген.

Эситкен, билген такпакларды эске туьсиреегингиз:
Элдинг иши – алтын бесик.

Тувган Элдинг ери еннет, сувы сербет.

Аяз болса сувытар, буьлт болса йылытар, тувган-оьскен ерлерин тентек киси мутар.

2. Ф.А. Абдулжалиловтынг яратувшылыгы ман таныстырув.

Обзининъ Аталыгына, Тувган Элине муьсирев соьзлерин айтып, белгили ногай шайир эм язувшы Фазиль Апасович Абдулжалилов «Тувган Элим» деп атап ятлав язган. (*Онынъ каьртин коьрсетеди*).

Фазиль Апасович Абдулжалилов 1913 йылдынъ 1 мартында Минераловод районынынъ Канглы (Куьми) авылында тувган. 1920-ншы йылларда Абдулжалиловлардынъ аели Орак (Эркин-Юрт) авылына коьшеди. Фазиль Апасовичтинъ балалык эм яслык заманы Кобан бойында озады. Авыл мектебин кутылып, Фазиль 1927 йылларда Черкессктеги педтехникумга туьседди. Ол коьп окыйды, коьп билгиси келеди. Газетага хабарлар язып, калемин сынап баслайды.

Фазиль Апасович Абдулжалилов яратувшылыгын ХХ-ншы оьмирдинъ 30-ншы йылларында баслап, яшавын ногай адабиятына багыслайды. Ол кырк-йыллык яратувшылыгында отызга ювык китап язган: романлар эм повестьлер, поэмалар эм пьесалар, ятлавлар эм хабарлар. Ф.Абдулжалиловтынъ коьплеген ятлавлары, хабарлары, повестьлери окув китапларына кирген.

3. Окутувшы ятлавды соьйленисли этип окыйды яде яттан айтады.

4. Соьзлик ис.

*Сербет – таьтли сув,
ясынок – коьк гуьрилдесе, коькте яркырайды
(молния);*

яйма шувак – ярык, аьруьв куьн.

Айырым соьзлерди, соьз байланысларды калай анълаганларын билер уьшин сорады:

– Шайир Тувган Элин нелер мен тенълестиреди?

– Кайтип анълайсыз: «Элим эди ер юзинде еннетим»?

5. Тыншаюв такыйкасы.

*Юм да аш, юм да аш,
Арыганлыкты тез сен шаш.
Колды белге салайык,
Ян-якка биз карайык.*

6. Соьйленисли, дурыс окувга аьзирленип, окувшылар ятлавды оьзлери окып шыгадылар, ятламага аьзирленедилер.

7. Темага келискен слайдлар яде дурбатлар карав, хабарласув.

8. Ойын «Энъ де тапкыр».

а) юмак шешуьв:

Ямгырдан сонъ, тоьгерекке нур шашып,
Тувды коькте ети туьсли (*курткашык*).

б) КУРТКАШЫК деген соьздинъ аьриплерин кулланып, янъы соьзлер туьзинъиз.

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

– Тувган Эл акында кайдай такпаклар билдинъиз? (*Тактада язылган такпаклар эске алынады*).

– Берилген аьриплерден шайирдинъ (язувшыдынъ) атын, тукумын туьзип, айтынъыз:

Ф, З, Л, И, А, Б;

Б, Д, Л, Ж, Л, В, А, У, А, И, О, Л.

10. Заманнынъ калганына коьре, ногай язувшылардынъ ятлавларынынъ соьзлерине язылган Тувган Эл акында йыр (анъы А. Султанбековтыкы. «Тувган Элим») тынълатпага яде темага келискен слайдлар карамага болак.

Уьйге борыш: «Элим эди занъыраган йырларым» деген ятлавды яттан айтып уьйренмеге, дурбат ясамага.

Дерис 3

Деристинъ темасы: Р. Керейтов. «Элдинъ иши – алтын бесик».
М. Киримов. «Мутпаякпан сени, авылым».

Деристинъ мырады: дурыс, сойленисли окув сулышларын обстируув; Тувган Эл акында билимлерин теренлетуув, онынъ уйкенлиги, байлыгы, халкларынынъ дослыгы акында анълатув; аталыкты суьюв сезимлерин тувдырмага себеп этуув; айтылган, оқылган затка, этилген иске оз баасын берип уйретуув; йолдаслары эм окутувшы ман етимисли ислев.

Дериске керек затлар: авторлардынъ каърти, китапларыннан тузилген коьрсетпе, Кавказ тавларын, тувган авылды коьрсеткендей дурбатлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман.

1. Саламласув, дериске аьзирликлерин тергев.
2. Бир-биринъизге етимисли ислев сагынынъыз.
3. Дурыс айт:

Кар – каьр,
кол – коьл,
тыс – тис,
кул – куьл,
кыр – кир,
туз – туьз.

II. Уьй исин тергев.

1. Окувшылар Ф. Абдулжалиловтынъ «Элим эди занъыраган йырларым» деген ятлавын сойленисли оқыйдылар, уйренгенлер – яттан айтадылар.

– Шайир Тувган Элин нелер мен тенълестиреди?
2. Текстте йолыккан соьзлердинъ маьнесин тергев, йыймалар туьзуув.

*Сербет – таьтли сув;
ясынок – куьшли ямгырдан алдын коькте яркырайды;
ййма шувак – ямгырдан сонъ ашылган куьн.*

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

Оз алдына ислевге тускарлав.

Озган темады кайтарып, кыскаша тамамлаган сонъ, окутувшы янъы материал бойынша кирис хабарласувга кириседи. (*Балалар анъламага тийисли: яшайтаган ер – авыл, кала, поселок – уйкен кыралдынъ – Россиядынъ – бир муьйиси*).

– Сиз яшайтаган авыл (кала, поселок) кайтип аталады?

– Сиз яшайтаган район кайтип аталады?

– Сиз кайда тувгансыз, кайда яшагансыз?

– Дуныяда аьр аьдемге баалы болган соьз бар. Ол – Тувган Эл, тувган ер, аталык, ата юрт. Атаклы Тувган Эл – ол бизим кырал, бизим ер, Россия Федерациясы, онда биз тувганмыз эм яшаймыз. Ол кыралдынъ кенъ кырлары эм орманлары, тавлары эм сувлары, онынъ уйкен калалары, авыллары, онынъ аьдемлери бизге баалы.

Аьр бир аьдем оззининъ тувган-оьскен ерин, авылын баа, исси коьреди. Тувган Элимизге Аталык деп айтамыз, неге десе мунда бизим ата-бабаларымыз яшаган. Тувган Эл деп айтамыз, неге десе биз мунда тувганмыз. Мунда биз оз тилимизде соьйлеймиз, мунда бизге баьри зат та ювык эм баа.

Тувган Эли акында язувшылар ятлавлар язадылар, йырлар йырланады. Белгили ногоай алим, тарихши, этнограф Рамазан Хусинович Керейтов «Элдинъ иши – алтын бесик» деп атап, хабар язган.

2. Хабарды окутувшы сойленисли этип окыйды.
3. Окувшылар макалады ызлы-ызлап окыйдылар.
4. **Тыншаюв такыйкасы.**

*Как-как, каргалар,
Канаты ман йоргалар.
Ерге келип конарлар,
Емди шоьплеп тоярлар.*

5. Кайтаралап окув эм текст уьстинде ис.

– Тувган Элимиз кайдай кишкей муьйислерден туьзиледи?

– Автор Тувган Элди не мен тенълестиреди? (*алтын бесик пен*). Аьр бир аьдем оьзининъ тувган-оьскен ерин, авылын баа, исси коьреди. Мине меним тувган авылым (*окутувшы оьз авылы акында айтады*). Тувган Эли акында язувшылар ятлавлар язадылар, йырлар йырланады.

6. Окутувшы М.Я.Киримовтынъ яратувшылыгы ман таныстырады.

– Биз буьгуьнги деристе тагы да бир макала окыякпыз. Оны белгили ногоай язувшысы М. Киримов язган (*портретин коьрсетеди*). Магомет Яхьяевич Киримов (1927 - 2013) Карашай-Шеркеш областининъ Эркин-Юрт (Орак) авылында тувуп оьскен. Ногоай адабиятында 50-ден артык йыл ислеген. Шайир, язувшы, драматург. Коьп ятлавлары халк арасында йыр болып йырланадылар.

Китаплары: «Язлык тынысы» (1966), «Салам, Салимат» (1967), «Меним наьсибим» (1970), «Данъыл йоллар» (1974), «Данъыл йырлайды» (1983), «Болсын дунья ярасык» (2004), «Айланма йоллар» (2009).

7. Макалада окутувшы сойленисли этип окыйды.

Окутувшыга ярдамга уьстеме материал.

Адиль-Халк (Шабаз) авылы 18-нши оьмирде куралган.

Икон-Халк (Токтамыс) авылы 1858 йылда куралган.

Кызыл-Тогай (Тогай) авылы 1926 йылда куралган. Кызыл-Юрт (Балта) авылы 1859 йылда куралган. Эркин-Халк (Алакай) авылы 1877 йылда куралган. Эркин-Юрт (Орак) авылы 1821 йылда куралган. Эркин-Шахар поселогы 1962 йылда куралган.

8. Окувшылар «Мутпаякпан сени, авылым» деген макалады ызлы-ызлап окыйдылар.

9. Кайтаралап окув эм текст уьстинде ис.

– Тувган Элимиз кайдай кишкей муьйислерден туьзиледи?

– Бизим класс, бизим мектебте бизим эл деп айтпага болаякпа? (*Болаяк, ол уйкен Элдинъ бир кесеги*).

– Оьз Элинъди кайтип суьймеге керек? Неге? (*Элинъди ананъды суьйгендей этип суьймеге керек, неге десе аьдемде бир ана эм бир Тувган Эл, ол да анадай болып танъ болмага, сенинъ акынъда кар шекпеге яде каты болмага болады*).

– Халк оьз Элин суьеди. Эл уьшин аьдемлер куллык этедилер, йигитлик этедилер, онынъ акында ятлавлар, йырлар язадылар. Тувган Эли акында халк айтувлар эм такпаклар туьзген. Мине олардынъ бир нешеви (*балалар тактада язылган такпакларды окыйдылар*):

«Аьдемде бир ана, бир Тувган Эл».

«Тувган Элинъ – ананъ, оны саклап бил».

«Оьз еринъ – тапкан ананъ, киси ери – оьгей ананъ».

IV. Тамамлав.

– Биз буьгуьн Тувган Эл акында окыдык, онда бизим тувуп-оьскен еримиз де киреди. Аьр кимге де ол ер баа. Ама аьр аьдемде аьлемет Тувган Эл бар, ол – бизим кырал, Россия.

– Кайтип аталады бизим Аталыгымыз? (*Россия Федерациясы; бу союзлар тактага язылады. Окувшылар оларды дурыс айтып уйренедилер*).

– Аталык деген не экен?

– Аталык деп айтамыз биз, неге десе мунда бизим ата-бабаларымыз яшаган.

– Анамыз деп неге айтамыз?

– Анамыз деп айтамыз, неге десе ол бизди оьз оьтпеги мен асырады, сувын иширди эм, анамыздай болып, бизди душпанлардан саклайды.

Аьдемде тек бир ана, тек бир Тувган Эл (*бир неше кере хор ман айтылады*).

V. Дериске эм оьз аьрекетлерине белги беруьв.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янгы союзлар мен таныстык?

– «Элдинь иши – алтын бесик» деген макаладынъ авторы ким?

– Кайсы шайирдинъ (язувшыдынъ) яратувшылыгы ман таныстынъыз?

– Окылган макалаларды оьзинъиз кайтип атар эдинъиз?

– Берилген союзларден такпак туьзинъиз:

Сербет, еннет, Тувган Элдинъ, ери, сувы.

(*Заманнынъ калганына коьре, ногой язувшылардынъ Тувган Эл акында бир ятлавын окып эситтирмеге яде дисктен тынълатпага, темага келискен фильм карамага болаяк*).

Уьйге борыш: Р. Керейтовтынъ «Элдинь иши – алтын бесик» деген хабарын, М. Киримовтынъ «Мутпаякпан сени, авылым» деген хабарын окымага, Тувган Эл акында такпаклар билмеге.

Дерис 4

Деристинъ темасы: М. Аубекижев. «Тувган ягым, тавларым».

А. Култаев. «Ата юртым, шоьплигим».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстируьв; текстлер уьстинде тенълестируьв ислер озгарув; соьз байлыкларын оьстируьв; Тувган Элимизге муьсирев этип, онынъ етимислери мен оьктемсуьв сезимлерин тувдырув; ойларын толысынша, тувра келистирип айтув; этилеек исине мырат салып билуьв.

Дериске керек затлар: авторлардынъ каьрти, Кавказ тавларын коьрсеткен слайдлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Юрт ол, кырал, оькимет,

Тап анадай ол бизге.

Болса онда берекет,

Наьвмет келер аьр кимге (*Тувган Эл*).

а) юмакты шешуьв;

б) соьйленисли окув;

в) маьнелери ювык союзларди табув (*юрт, кырал, оькимет, Тувган Эл, Аталык*).

II. Уьй исин тергев.

1. Окувшылар Р. Керейтовтынъ «Элдинь иши – алтын бесик», М. Киримовтынъ «Мутпаякпан сени, авылым» деген хабарларын соьйленисли окыйдылар.

2. Хабарын айтув.

3. Тамамлав хабарласув.

– Бизим авыл кашан куралган?

– Авыл кайсы сувдынъ янында конган?

– Авылымыздынъ белгили аьдемлерин айтынъыз.

4. Балалардынъ ясаган суьвретлерин карав, белги берувъ.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Шайирдинъ яратувшылыгы ман таныстырув.

Мухарбий Исламович Аубекижев (1940-1998) Карашай-Шеркеш областининъ Адиль-Халк (Шабаз) авылында тувып оьскен. Ногай адабиятына 60-ншы йылларда келип, атын шебер тилли шайир деп таныткан.

«Шыкта таплар» (1969), «Оьрнекли япыраклар» (1977), «Ата юртым» (2011) деген китаплары – шайирлик яратувшылыгынынъ асабалыгы.

2. Ятлавды окытувшы соьйленисли этип окыйды.

3. Окувшылар «Тувган ягым, тавларым» деген ятлавды ызлы-ызлап окыйдылар.

4. Кайтаралап окув эм текст уьстинде ис.

– Тувган Элимиз кайдай кишкей муьйислерден туьзиледи?

– Автор кайдай тенълестирувлер береди? (*тавлар – куьмис шынжырдай, кар буьртиклер – ынжыдай*).

5. Тыншаюв такыйкасы.

6. А. Култаевтинъ «Ата юртым, шоьллигим» деген ятлавы ман таныстырув.

Анварбек Утеевич Култаев (1941 й.) Дагестанда Куьнбатар авылында тувып оьскен. Ногай адабиятында шайир, язувшы, журналист болып 60-ншы йыллардан алып танылган. Анварбек Култаев оьзин сулышлы коьшируввши деп те таныткан. Ол ногай тилине белгили шайирлер А.С. Пушкиннинъ, К. Чуковскийдинъ, С. Я. Маршактынъ, Р. Гамзатов-

тынъ эм баскалардынъ коьплеген шыгармаларын коьширген. Анварбек Утеевич Култаев – Россия Язувшылар биригуьвининъ агзасы.

Анварбек Култаевтинъ отызга ювык ятлавлары канатлы йырларга айланганлар.

Китаплары: «Йолда» (1966), «Бактым» (1970), «Саклав» (1971), «Йолыгыс» (1974), «Алаллык» (1976), «Басамаклар» (1978), «Кувнак куьнлер» (1981), «Шоьлдинъ оьктемлиги» (1987) эм б.

7. Ятлавды окытувшы соьйленисли этип окыйды.

8. Деристе окылган эки ятлавды тенълестирувъ.

– М. Аубекижев тавларды не мен тенълестиреди?

– А. Култаев шоьлликти ким мен тенълестиреди?

IV. Тамамлав.

– Биз буьгуьн Тувган Эл акында окыдык, онда бизим тувып-оьскен еримиз де киреди. Аьр кимге де ол ер баа. Аьр аьдемде аьлемет Тувган Эл бар, ол — бизим кырал, Россия.

– Ногай шоьли мен оьз яратувшылыгында кайсы шайир оьктемсийди?

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

– Окылган ятлавларды оьзинъиз кайтип атар эдинъиз?

– Берилген такпакларды толысынша айтынъыз:
Элдинъ иши–

.... ери еннет, сувы сербет.

Аьдемде бир ана,

– Берилген аьриплерден шайирдинъ атын, тукумын туьзинъиз.

М, Х, Р, Б, И, Й, У, А.

Б, Е, К, А, У, Ж, В, И, Е.

Окувшылар дериске эм оьз аьрекетлерине белги бердилер.

Уьйге борыш: деристе окылган ятлавдынъ бирисин яттан уьйренмеге.

МЕКТЕБ ЯШАВЫ

Бу темадынъ шыгармаларын – белгили ногай ярыкландырувшысы М. Курманалиевтинъ «Китабынъды яхшы сакла», «Бу кимнинъ тетради?», Ю. Каракаевтинъ «Ногай тилим», А. Киреевтинъ «Меним каърим», М. Авезовтынъ «Билгенге аядай...» деген эм баскаларды окув эм айырув ман аър бир окувшы анъламага тийисли – окувшыдынъ алдына энди кайдай ды бир белгили борышлар салынады: йолдаслары ман танъ болув, мектебте, уйде, орамда нызамлы болув, берилген иске, оьзининъ соьзине баскаша карав эм с. б. Окувшылар борышлары акында, коллектив пен этилген пайдалы куллык акында, дослык эм аьдемлерге эс беруьвлик акында анълайдылар. Кишкей аьдемнинъ ишки дуньясында кайдай ды туьрленислер болмага керек.

Бу темадагы шыгармаларды окув эм айырув ман балалар тоьмендеги соьзлерди анълайдылар: *сыйлав, дослык, кардашлык, туврашыл, ис суювши, коркпас, акыр, алал, уста, уйгынлы, нызамлы эм с. б.* эм олар ман пайдаланып уйренедилер. Соьйтип окувшылардынъ соьз байлыгы оьседи, байланыслы соьйлев сулышлары, дурыс эм анълавлы окув сулышлары артады.

Текст уьстинде ислегенде, окувшылар окылган хабар бойынша сорауларга яваулар берип, оьзининъ коьргени акында хабарлап, текстке авызлама суьвретлер ясап, окытувшыдынъ сорауы ман окылганнынъ маьнесин кайтарып, тексттен керек соьзлерди эм соьз байланысларды тавып билмеге тийислилер.

Деристинъ темасы: А. Киреев. «Меним каърим».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстируьв; мектебти суьйип, билимди баалап уьйретуьв; йолдаслары эм окытувшы ман етимисли ислев; «Тувган Элимиз – ата юртымыз» темасы бойынша окылганларды тамамлав, алган билимлерин тергев, бегитуьв; оьз кылыкларына, эткен ислерине дурыс карап, белги берип уьйретуьв.

Дериске керек затлар: окув китаплар, балалардынъ туьрли каьрлерине багысланган дурбатлар, слайдлар, А. Киреевтинъ портрети, китапларыннан туьзилген коьрсетпе.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Окувсыз билим йок,

Билимсиз куьнинъ йок.

– Окылган айтувдынъ маьнесин калай анълайсыз?

II. «Тувган Элимиз – ата юртымыз» темасы бойынша окылганларды тамамлав.

– «Элдинъ иши – алтын бесик» деген макаладынъ авторын айтынъыз.

– Р.Х. Керейтов макаласын «Элдинъ иши – алтын бесик» деп, неге атаган экен?

– Бу сыдыралар кайсы ятлаулардан, авторларын айтынъыз:

«Элим эди ер юзинде еннетим»...

«Айтадылар: мынъды йыгар билимли»...

«Созылады тавлар куымис шынжырдай»...

«Ярасыксынъ, шоьллигим...»

2. Бир неше окувшы ятлап уьйренилген ятлавларды соьйленисли этип айтады.

3. Тувган Эл акында билген такпакларынъызды айтынъыз.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

А. Киреевтинъ яратувшылыгы акында билимлерин теренлетуьв (*каранъыз: 1-нши дерис*).

– Окувшылар кайдай болмага керек? (*куллык сьведилер, эринмейдилер, оьтирик соьйлемейдилер, бир заттан да коркпайдылар, татымлыкта яшайдылар эм с. б.*)

2. Окутувшы аькелген дурбатлар бойынша хабарласув (*балалар терек эгедилер, курткага сув аькелгенлер, кишкей балады озгарады, бирлесип окыйдылар эм с. б. дурбатлар*).

3. Окутувшы ятлавды соьйленисли окыйды.

4. Соьзлик ис.

Ял алув – тыншаюв;

кыймас – йолдас;

каьр шегуьв – ислев, дерислерде берилген борышларды толтырув;

сабак – деристинъ борышы.

5. Окувшылар ятлавды окып шыгадылар.

6. Тыншаюв такыйкасы.

1,2 – колларымызды яямыз!

3,4 – йогарга коьтеремиз!

1,2 – онъга бурыламыз!

3,4 – солга бурыламыз!

1,2 – колларымыз белимизде!

3,4 – терезеди ашамыз,

тазалыкта яшаймыз.

7. Айырып алып окув (соравларга явапларды ятлаудан тавып окув).

– Бала нешинши класста окыйды?

– Ол абайын кайдай етимислери мен суйинтеди?

– Анасына кайдай ярдам этеди?

– Уьйге берилген сабакларды кайтип толтырады?

8. Ятлавды соьйленисли этип окып уьйренуьв.

IV. Тамамлав.

Окувшылар дериске эм оьз аьрекетлерине белги бередиленер.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык? (*ял алув – тыншаюв;*

кыймас – йолдас; каьр шегуьв – ислев; сабак – борыш).

– Балалар мектебте оьзлерин калай тутпага тийисли?

– Кайсы шайирдинъ (язувшыдынъ) яратувшылыгы ман таныстынъыз?

– Онынъ тагы да кайдай ятлавларын билесинъыз?

2. Оьзининъ эм окув тенъининъ исине белги беруьв.

Уьйге борыш: А. Киреевтинъ «Меним каьрим» деген ятлавын соьйленисли окымага.

Дерис 6

Деристинъ темасы: М. Курманалиев.

«Бу кимнинъ тетради?»,

«Китабынъды яхшы сакла».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстируьв; оьз ойларын толысынша кеплев; окув дослары ман бир куьпте аьрекетлев; мектебтинъ муьлкин саклав, мукаятлык, сахыйлык сезимлерин кеплев.

Дериске керек затлар: М. Курманалиевтинъ каьрти, китапларыннан туьзилген коьрсетпе.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Саламласув, етимисли ислев сагынув.
2. Дурыс айт:

Туман туьскен ойпатка,
Тоьгерек болган бап-баска.
Тайым меним ак каска,
Ак туманда адаскан. (*М. Найманов*).

- а) калын язылган соьзлерди дурыс айтув;
- б) ятлавды туьрли интонация ман окув.

II. Уьй исин тергев.

1. Бир неше окувшы А. Киреевтинъ «Меним каьрим» деген ятлавын соьйленисли этип айтады.

2. Соьзлик ис.

Окытувшы балалардынъ соьзлерди калай анълаганларын тергейди:

ял алув – тыншаюв;

кыймас – йолдас;

каьр шегуьв – ислев, дерислерде берилген борышларды толтырув;

сабак – борыш.

3. Тамамлав.

– Окувшылардынъ бас борышы кайсы ды?

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Окытувшыдынъ соьзи.

Муса Курманалиевич Курманалиев (1894–1972) Ставрополь губерниясынынъ Кара-Тоьбе авылында тувган.

Ногай шайири, белгили ярыкландырувшысы. Ногай эллипединъ, мектеблер уьшин окув китаплардынъ авторы. 1925 йылда М. Курманалиев Ачикулак мектебининъ окытувшысы А.Ш. Джанибеков пан танысады. Олар экеви ногай тилинде эллипе туьзгенлердинъ бириси болады, ногай мектеблерге окув китаплар язадылар, хрестоматиялар ярастырадылар.

Муса Курманалиев яс-явкады тербиялав соравалярына уьйкен эс берген, онынъ нызамлы, аьдетли, билимге ымтылыслы болганын суьйген.

«Канатлы юрек» (1968), «Шоьллик тавысы» (1969) деп аталган шайирлик йыйынтыкларды шыгарган. Муса Курманалиевич Курманалиевтинъ аты ногай адабиятынынъ тарихына алтын аьриплер мен язылган.

2. Оьз алдына ислевге тускарлав.

а) юмак шешуьв:

Мен калынман, мен юкаман,

Билим – меним байлыгым.

Менде карт та, яс-явка да

Табар акыл азыгын. (*Куман*).

б) хор ман айтув:

Куьш – билимде,

Билим – китапта.

– Буьгуьн деристе биз Муса Курманалиевич Курманалиевтинъ «Китабынъды яхшы сакла» эм «Бу кимнинъ тетради?» деген ятлавлары ман танысаякпыз. Ятлавды окыяктан алдын мектеб муьлкин, окув китапларын калай сакламага керегин эске алаягынъыз.

3. Окытувшы «Китабынъды яхшы сакла» ятлавды яттан айтады.

4. Окувшылар ятлавды соьйленисли окыйдылар.

5. Сайлап алып окув.

Ятлавадан буйрыкты, тилекти, кенъести билдирген соьзлерди тавып, окынъыз.

(*Тынъла, анъла, сакла, йыртпа, юлка, язгылама эм с.б.*)

6. Окувшылар «Бу кимнинъ тетради?» деген ятлавды оьз алдына окыйдылар.

7. Соьзлик ис.

Язувы тизилген тистей - бек ярасык, тегис, шалысып язув.

Яхшы – аьруьв, ийги.

Сыя – орысша: чернила.

8. Тыншаюв такыйкасы.

1,2 – колларымызды яямыз!

3,4 – йогарга коьтеремиз!

1,2 – онъга бурыламыз!

3,4 – солга бурыламыз!

1,2 – колларымыз белимизде!

3,4 – терезеди ашамыз,

тазалыкта яшаймыз.

9. Окувшылар ятлавды соьйленисли окыйдылар.

10. Тептерлер, окув китапларынынъ коьрсетпесин озгарув.

IV. Тамамлав.

Окувшылар дериске эм оьз аьрекетлерине белги бередиленер.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

– Кайсы шайирдинъ (язувшыдынъ) яратувшылыгы ман таныстынъыз?

– Онынъ тагы да кайдай ятлавларын билесинъиз?

– Оьз исинъизге белги беринъиз.

– Китапларды калай сакламага керек?

Уьйге борыш: М.К.Курманалиевтинъ «Китабынъды яхшы сакла» яде «Бу кимнинъ тетради?» деген ятлавларынынъ бирисин ятлап уьйренмеге.

Дерис 7

Деристинъ темасы: Ю. Каракаев. «Ногай тилим».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстируьв; окувга, билим алувга ымтылысларын оьстируьв; оьз ойларын толысынша айтып билуьв; окув дослары ман бир куьпте аьрекет-

лев; ногай тилин кулланып билуьв, ана тилининъ байлыгын, шеберлигин саклав сезимлерин тербиялав; мукаятлык, сахыйлык сезимлерин кеплев; оьз кылыктарына, эткен ислерине дурыс карап, белги беруьв.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъиз бен йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Куьш – билимде,

Билим – китапта.

а) айтувды бегитуьв тавыс пан окынъыз;

б) маьнесин анълатынъыз.

II. Уьй исин тергев.

1. Окувшылар М.К.Курманалиевтинъ «Китабынъды яхшы сакла» яде «Бу кимнинъ тетради?» деген ятлавларынынъ бирисин ятлап айтадылар.

2. Тамамлав хабарласув.

– Окув китапларын калай сакламага керек?

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

– Сиз аьелде кайсы тилде соьйлейсиз?

– Дуныяда кайдай туьрли тиллер бар ды?

Ногай тили – дуныяда кенъ яйылган тюрк тиллерининъ бири эм ол ногай халкынынъ миллетлик соьйлем тили болады. Тергевлерге коьре, аьлиги заманда тюрк тиллеринде эллиге ювык миллет, ол 120 миллионнан артык аьдем, соьйлейди. Бизим кыралда тюрк тиллери славян тиллериннен сонъ экинши орынды аладылар. Тюрк тилли халклар элимизде куьнтувардан куьнбатарга дейим орынласып яшайдылар.

Ногай тили Керуьв Кавказда, Дагыстанда, Аштарханда яшаган ногай халкынынъ соьйлев эм адабият тили болады. Ногай тили тюрк тиллерининъ куьбине киреди. Тилимиз ярасык эм бек анълы.

Ана тилин уйренмеген дуньяда эш бир аьдем йок. Баладынъ энъ биринши соьзи “ана” болады. Ана тил – аьдемлердинъ оьз ара соьйлесуьвинде амалсыз керекли зат. Неше юзйыллыктардан бери ногай тили ногай халкынынъ оьз ара айкасувынынъ амалы болып келеди. Онынъ бурынгы байлыгы халк авызлама шыгармаларында сакланады. Эртегилер, айтувлар эм такпаклар, халк йыравларынынъ шыгарган йырлары, дестанлары аркадан-аркага авызлама коьшип юргенлер эм тилдинъ ярасыклыгы ман шеберлигин буьгуьнги куьнге дейим сакланганлар.

2. Тактады ярастырув.

(Интерактивли тактага белгили ногай язувшылардынъ ятлавларыннан уьзиклер язылган).

Тувган тилим, сенсинъ меним

Атам-анам соьйлеген тил.

Сен уйретип, мен уйренип,

Бердинъ билим, тувган тилим! *(М. Курманалиев).*

Ана тилим – ногай тилим,

Мен тиримен сени минен.

Сенсиз болган бир куьнимди

Тенъ этермен оьли минен... *(С. Капаев).*

Ана тилим, сен таьтлисинъ юрекке,

Бас деп бала авызымды аштырган,

«Ата, «ана» – сыйлы соьзлер айттырган,

«Элим» деген уйкен соьз бен таныткан.

(А. Култаев).

Тили йоктынъ эли йок,

Эли йоктынъ ери йок,

Ери йоктынъ каны йок,

Каны йоктынъ яны йок. *(С. Капаев).*

а) аьзирленген окувшылар тактадан ятлавларды соьйленисли окыйдылар.

2. Соьйленисли этип окытувшы Ю. Каракаевтинъ «Ногай тилим» деген ятлавын окыйды яде яттан айтады.

3. Соьзлик ис *(баьри соьзлер балаларга анълавлы, кене де окувшылардан «Кайсы соьзди анъламайсыз?» деп сорап алмага боляк).*

4. Окувшылар ятлавды соьйленисли окыйдылар.

5. Тыншаюв такыйкасы.

Мен шеншекке минемен,

Аьри-бери тебемен.

Ушып коькке кетемен,

Булытларга етемен.

Ух!

Шеншек артка кайтады,

Мени бирге тартады.

Булыт коькте калады,

Ел бетиме урады.

Ух!

Мине дослар келдилер:

«Бер бизге де!» – дедилер.

Мен шеншекти токтаттым,

Йолдасыма ыслаттым.

Эх!

(М. Найманов).

6. Соьйленисли, дурыс окувга аьзирленип, окувшылар Ю. Каракаевтинъ «Ногай тилим» деген ятлавын оьзлери окып шыгадылар, ятламага аьзирлендилер.

7. Ойын «Энъ де тапкыр».

а) юмак шешуьв:

Ямгырдан сонъ, тоьгерекке нур шашып,

Тувды коькте ети туьсли (курткашык).

б) КУРТКАШЫК деген соьздинъ аьриплерин кулланып, янъы соьзлер туьзинъиз.

8. Оьз алдына ислев.

а) ятлавды яттан уйренуьв;

б) куьплерге боьлинип, бир-бирлерин тергев.

IV. Тамамлав.

Окувшылар дериске эм оьз аьрекетлерине белги бердилер.

- Дерис ярадыма?
 - Кайдай янғы соьзлер бен таныстык?
 - Кайсы шайирдинъ (язувшыдынъ) яратувшылыгы ман таныстынъыз?
 - Сиз ана тилинъизди калай билесиз, тазалыгын эм байлыгын калай саклайсыз?
- Уъйге борыш:** Ю. Каракаевтинъ «Ногай тилим» деген ятлавын соьйленисли оқып уъйренмеге.

Дерис 8

Деристинъ темасы: С. Аджииков. «Анълатув». «Кызганшак».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстируув; окувга, билим алувга ымтылысларын оьстируув; ана тилин терен билуув, саклав сезимлерин кеплев; аьелге, оқытувшыларга, суьйген мектебине муьсирев этип, окув етимислери мен оьктемсуув сезимлерин тувдырув; оьз кылыкларына, эткен ислерине дурыс карап, оьз баасын беруув.

Дериске керек затлар: окув китаплар, мектеб яшавына багысланган дурбатлар, слайдлар, С. Аджииковтынъ портрети, китапларыннан туьзилген коьрсетпе.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.
2. Дурыс айт:

Тили йоктынъ эли йок,
 Эли йоктынъ ери йок,
 Ери йоктынъ каны йок,
 Каны йоктынъ яны йок. (С. Канаев).

а) ятлавды туурли (уьйретуув, тавыслав, беги-туув) интонация ман окув.

II. Уъй исин тергев.

1. Бир неше окувшы «Ногай тилим» деген ятлавды яттан айтадылар.

2. Окув китаптагы сорауларга яваплар беруув.

3. Ойын «Ногай тилин терен билуувши».

а) янғылтпа айтув:

Сув уьстинде ак був ма,
 Ак був тувыл ак кув ма?
 Ак кув болса, ак був кайда?
 Ак був болса, ак кув кайда?

б) юмаклар шешуув.

(*Окув китаптынъ 16-17 б.*)

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Кирис хабарласув (*Оқытувшы балаларды автордынъ яратувшылыгы ман таныстырады*).

Солтахан Акимович Аджииков ногай шоьлде, Дагыстанда, Терекли-Мектеб авылында тувып оьскен. Белгили язувшы, шайир, журналист. Соьз оьнери мен 1970-нши йыллардан алып каьрлейди. С. Аджииковтинъ баспадан бир неше китабы ногай эм орыс тиллеринде шыккан: «Яшав сокпаклары», «Талака», «Туьсли туьслер», «Занъыравык даваз», «Толкынлы буйратлар», «Дом на ветру», «Степь» эм баскалар. Солтахан балаларга каратылып язылган айлак кызыклы коьплеген хабарлардынъ авторы. Аьр бир хабарында язувшыдынъ яनावурувлыгын, намыслыгын, яныплыгын сеземиз. Онынъ персонажлары, суьвретлейтаган табияты бизим тоьгерегимизде, олар бизге ювык эм таныс. Ол савлай коьнъили мен оьнер дуныясына коьмилип, арымай аьрекетлейди.

Солтахан Акимович Аджииков – Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Халк язувшысы.

2. Дурыс, соьйленисли этип оқып, оқытувшы сондай окувдынъ уьлгисин береди.

3. Макаладынъ маьнеси бойынша хабарласув.

– Уъйге берилген сабакларды Асантай калай толтырады?

Окувшылардынъ явапларын тамамлай келип, оқытувшы уъйге берилген сабакларды аьр ким калай

шешетаганын сорайды, оьзи шешпеге кереги акында айтады.

4. Соьзлик ис.

Сабак, колын силтеди, яваплады, эсап дериси.

5.Эки окувшы текстти окып шыгады.

6. Рольлер мен окымага аьзирленуьв (*Оьлмес Ку-сеповна уьшин окытувшы, Асантай эм автор уьшин – окувшылар*).

7. С. Аджиковтынъ «Кызганшак» деген куьлки-ли хабары ман танысув.

8.Макаладынъ маьнеси бойынша хабарласув.

– Сиз кызганшак деп кайдай аьдемди санайсыз?

– Асантай Караяска неге кызганшак деп койды?

– Сиз кайтип ойлайсыз?

9. Рольлер мен окув.

IV. Тамамлав.

– Берилген соьзлерге антонимлер (карсы маьнели соьзлер) табынъыз:

Кызганшак –

Эриншек –

Туврашыл –

Йигит –.... .

Яхшы –

Нызамлы

Окувшылар дериске эм оьз аьрекетлерине белги бердилер.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

– Кайсы язувшыдынъ яратувшылыгы ман таныс-тынъыз?

– Аьдемнинъ ийги кылыкларын айтынъыз; осал кылыкларын айтынъыз.

Аьр ким оьзининъ исине белги беруьв.

Уьйге борыш: С.Аджиковтынъ «Анълатув», «Кызганшак» деген хабарларын рольлер мен окып, сценка кебинде коьрсетпеге аьзирленмеге; куьз акын-да тергевлер озгармага.

КУЪЗ

Бу темага программа ман класста эм оьз алдыла-рына окув уьшин Ф. Абдулжалиловтынъ «Куьз», М. Курманалиевтинъ «Йыл токсанлары», С. Капаевтинъ «Куьз басы», К. Кумратовадынъ «Япыраклар туьсе-ди» деген ятлавлары эм баска хабарлар эм ятлавлар киргистилген. Окувшыларга сосы темады окыткан заманда, окытувшы куьздинъ келуьви мен табиатта болатан туьрленислер акында хабарлайды: терек-лердинъ япыраклары, оьленлер токсан туьрли бояк-лар ман бояладылар, куслардынъ кайсылары йылы якларга ушып кетедилер, кайсылары яшаган ерле-ринде кысламага каладылар, аьдемлердинъ уьйдеги эм кырдагы куллыклары коьбееди. Бу затларды та-биатта тергев, онынъ акында окув балаларды эколо-гиялык яктан тербияламага себеп болады, ярасыкты табиатта коьрип, оны баалап уьйретеди.

«Куьз» темасын окып баслаяк алдында, окытув-шы балаларга борыш береди: табиатта болатан туьрленислерди тергемеге эм коьрген затлары акын-да окылатаган шыгармада автор калай айтувы ман тенълестирмеге.

Темага киргистилген шыгармаларда куьзги таби-ат, аьдемлердинъ куьздеги ислери, онынъ табиатка каравы, куьзде бакшадагы ислер, айванлар эм яну-варлар акында айтылады. Окылатаган шыгармалар аьруьв анълансын, язувшылар тувдыратаган келбет-лер терен болсын эм ийги сезимлер тувдырсын деп, окувшыларды ювыктагы агашлыкка, паркка, сув бойына экскурсияга аькетпеге болады.

Окылатаган шыгармаларды, айлак та ятлавларды тили ягыннан тергев – шайирлик келбетлерди окув-

шыларга еткеруьвдинъ бир амалы. Соннан себеп деристе тексттинъ тили уьстинде ислевге уьйкен эс бериледи. Текст уьстинде ислевде соьйленисли окувга уьйретуьв уьйкен орын тутпага тийисли: логикалык ургыды, грамматикалык токтавларды дурыс салув, шыгармадынъ авторынынъ сезимин, ыркын, ойын окувшыларга еткеруьв.

«Куьз» тема бойынша С. Капаевтынъ «Куьз басы» деген ятлавы да окылады. Сентябрь – куьздинъ биринши айы, куьздинъ басы; япыраклар, оьленлер саргайып баслаган, ава таза, шокрыак сув да тап-таза, коьшпели куслар йылы якларга кетпеге аьзирленедилер.

Ф. Абдулжалиловтынъ «Куьз» деген ятлавы – оьнерли ногоай тили мен язылган, куьздинъ келуьвин ашык этип коьрсетеди. Ятлава кулланылган метафора оны тагы да бек ярасыклы этеди: «*куьн коьзининъ карувы*», «*басты тоьмен салганлар*», «*тоьгиледи ер юзге*». Окувшылар окытувшыдынъ ярдамы ман художестволы шыгармалардынъ тили ягыннан ярасыклыгын сезип, туьп маьнесин анълап, аьдемнинъ ишки дуньясын эм табияттагы ярасыкты сезип, аьдемди кайтип тербиялайтаганын анълап уьйренедилер. Художестволы шыгармадынъ маьнесин туьсинип калмай, туьп ойын да анъламага тийислилер.

Дерис 9

Деристинъ темасы: Ф. Абдулжалилов. «Куьз».

Деристинъ мырады: соьйленисли, дурыс окув сулышларын оьстируьв; окувшыларга куьз табиятыннынъ ярасыклыгын сездирип, табиятты саклап уьйретуьв, табиятта болатан туьрленислер мен таныстырув; «Мектеб яшавы» темасы бойынша окылганларды тамамлав, алган билимлерин тергев, бегитуьв.

Дериске керек затлар: окув китаплар, Ф. Абдулжалиловтынъ каьрти, китапларынан туьзилген коьрсетпе, И. Левитаннынъ «Алтын куьз» яде Д. Остроуховтынъ «Куьз» деген дурбатлары, темага келискен баска дурбатлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Саламласув, дериске аьзирликлерин тергев.
2. Дурыс айт:

Ямгыр куьшли явады,
шелеклеп эм боькшелеп.
Йылап туры кырк кийик,
Тап бир затка оьпкелеп. (С. Майлыбаева).

- а) калын язылган соьзлерди дурыс айтув;
- б) Кырк кийик айын янлы этип коьрсетуьвин кайдай соьзлерден коьремиз? (*Йылап туры, оьпкелеп*).
- в) Ятлавды мунълы тавыс пан окынъыз.

II. Уьй исин тергев.

1. С. Аджиковтынъ «Анълатув», «Кызганшак» деген хабарларын рольлер мен окып, сценка кебинде коьрсетуьв.
2. «Мектеб яшавы» деген тема бойынша тамамлав.
– Бу сыдыралардынъ авторларын айтынъыз:
«Каьрим меним ойламанъыз енъил деп,
Шешпей кенем бир сабакты калдырман...»;
«Бу кимнинъ тетради?
Яп-янъы тетрадь?»
«Китабынъды яхшы сакла.
Кагытларын йьртпа, юлкпа...»
б) Бу ятлавды ким яттан айтар?
«Юзлеп йыллар яшаган, шеберлигин йоймаган
Ана тилим – ногоай тил...»
в) Айтувларды толысынша айтынъыз.

Билеги юван бирди йыгар,.... .. .

Яхшыга йолдас болсанъ,... .. .

Акыл, баста, яста, тувыл.

г) Китапта (18 бет) берилген сорауларга явап беруъв.

д) Берилген африплерден балалар ушын куьлкили хабарлардынъ авторынынъ атын туьзинъиз.

А, С, Л, Т, Х, Н, О, А;

Д, Ж, И, О, А, К, В.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

– Балалар, йылдынъ энъ ярасык шакларынынъ бири – куьз келген. Тоьгерегимиздеги табият кайдай ярасык! Сизге табиятты тергемеге борыш берилген.

– Куьз айларын кайсынъыз айтарсыз?

– Куьзде табиятта кайдай туьрленислер болады?

– Оьлен, тереклер мен не болады?

– Кайсы куслар куьзде бизден йылы якларга кетдилер?

– Кайсы куслар бизде кыслайдылар?

2. Ойын «Ким куслардынъ атын биледи?»

Ушты, ушты – куслар ушты.

Ушты, ушты – каргалар ушты.

Ушты, ушты – ушты.

Ушты, ушты – ушты.

Ушты, ушты – ушты.

Ушты, ушты – ушты.

(*Торгайлар, турналар, карагуслар, карлыгашлар, коьгершинлер, караторгайлар, лашынлар, савысканлар эм с.б.*)

Борышты туьрлендирмеге болады: басында йылы якларга ушатаган кусларды, сонъ бизде кыслайтаган кусларды айтпага.

(*Ким сонъгы явапты берсе, сол енъеди.*)

3. Ф. Абдулжалиловтынъ яратувшылыгы акында билимлерин тергев.

– Куьздинъ ярасыклыгы акында бизим язувшылар ятлавлар язадылар, суьвретшилер дурбат ясай-

дылар. Биз буьгуьн белгили ногай язувшысы Ф. Абдулжалиловтынъ «Куьз» деген ятлавын окыякпыз.

(*Ф. Абдулжалиловтынъ портрети коьрсетиледи. онынъ яратувшылыгы акында билимлери тергеледи.*)

4. Ятлавды окутувшы соьйленисли этип ятлап айтады.

5. Соьйленисли окувга аьзирленип, окувшылар ятлавды бас деп ишлериннен окып шыгадылар, сонъ эситтирип окыйдылар.

6. Ятлавдынъ маьнеси бойынша салынган сорауларга явап беруъв.

– Куьнлер сузык болып баслаганы акында шайир кайтип айтады? (*Куьн коьзининъ карувы куьшсиз бола береди.*)

– Япыраклар акында кайтип айтылган? (*Тоьгиледи ер юзге япыраклар саргайып.*)

7. Соьзлик ис.

Берилген соьзлерге антонимлер табув: *куьшсиз – куьшли;*

Синонимлер айтув: *тоьгиледи – куйылады, мунъайып – кайгырып.*

8. Текст уьстинде ис.

– Куьзги табият, онынъ ярасыклыгы акында биз айттык. Сол ярасыкты коьрсетер уьшин, шайир табиятты янлы этип коьрсетеди. Сол сыдыраларды табынъыз: «Куьн коьзининъ карувы куьшсиз бола береди» (*карув болады аьдемде, айванда, шайир табиятты янлы этип коьрсетеди*); «басты тоьмен салганлар тереклер де мунъайып» деген сыдырадынъ маьнесин калай анълайсыз? (*мунъаймага болады тек аьдем, шайир табиятты да кайгылы этип коьрсетеди*).

– Тереклер неге мунъаяды экен? (*Неге десе япыраклар туьсип, олар яланъаш каладылар, кыскы аязлар келеди.*)

9. Ятлавды окувшылар ызлы-ызлап окыйдылар эм ятламага аьзирленедилер (3–4 такыйка бериледи).

10. Ятлап уйренген окувшылардынъ бир нешеви айтады.

11. И. Левитаннынъ «Алтын куъз» деген дурбаты бойынша хабарласув, ятлауда эм дурбатта болган ортак белгилерди коърсетуъв.

12. Ойын «Керек соъзди косынъыз».

Сув *балыксыз* болмайды,

куъз..... болмайды (*ямгырсыз*),

терек..... болмайды (*япыраксыз*),

кус..... болмайды (*канатсыз*),

окув..... болмайды (*билимсиз*).

IV. Тамамлав.

– Куъз акындагы дурбат эм Ф. Абдулжалиловтынъ ятлавы сизде кайдай сезимлер тувдырады?

– Аър киминъиз йылдынъ кайсы шагын суъесиз? Не уьшин?

– Деристе кайдай янъы соъзлер мен таныстынъыз?

– Оьзинъизди не зат уьшин мактамага боласыз?

Уьйге борыш: Ф. Абдулжалиловтынъ «Куъз» ятлавын ятламага, куъз акында тапкан дурбатларын аькелмеге. «Сентябрь» деген макалада оьз алдыларына окымага.

Дерис 10

Деристинъ темасы: К. Кумратова. «Япыраклар туьседи».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстирууъв; куъз табиатынынъ ярасыклыгын сездирип, табиатты саклап уьйретууъв; куъзде табиатта болатаган туьрленислер акында билимлерин теренлетууъв, соъз байлыкларын оьстирууъв.

Дериске керек затлар: К. Кумратовадынъ портрети, китапларыннан туьзилген коърсетпе, куъз акында дурбатлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленууъв заман.

1. Бир-биринъиз бен йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Шипийлерим, шыйк, шыйк, шыйк,

Йыйылынъыз яныма.

Шипийлерим, шыйк, шыйк, шыйк,

Ем шоьпленъиз колымнан.

II. Уьй исин тергев.

1. Ф. Абдулжалиловтынъ «Куъз» деген ятлавын бир неше окувшыга ятлатув.

2. Оьган деристе анълатылган соъзлерди, соъз байланысларды кайтарув.

3. Куъз табиаты акында бир неше сорап ман тамамлав.

– Куъз айларын айтанъыз.

– Куъзде табиатта кайдай туьрленислер болады?

Ф. Абдулжалиловтынъ «Куъз» деген ятлавыннан, сыдыраларын кулланып, айтынъыз.

– Оьлен, тереклер мен не болады?

– Кайсы куслар куъзде бизден йылы якларга кетдилер?

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Тактады ярастырув.

Тав булак пан туьзлик сувды бир этип,
Кел, Келдихан, йырлар айтып карайык.

Оьз халкымыз бек онъ биткен бав кимик,
Сол бавларга билбил кустай ярайык. (*Кадрия*).

2. Кирис хабарласув.

Келдихан Исаевна Кумратова (1944-2003) Карашай – Шеркеш областининъ Икон-Халк (Токтамыс) авылында тувып-оьскен. Москвадагы Горький атлы адабият институтын битирген. XX-ншы оьмирдинъ 60-90-ншы йылларында аьрекет эткен. Лирика жанрдынъ энъ де яркын юлдызларынынъ бири.

Шайирдинъ бай асабалыгы «Шаьбден» (1966), «Сонъгы япыраклар» (1969), «Кремень и фиалка» (1971), «Кылкобыз» (1975), «Алтын ока» (1985), «Тамыз» (1988), «Танъ манъында» (1996), «Кызыл шылма» (2000) деген йыйынтыкларда сакланган.

Келдихан Исаевна Кумратовадынъ ятлавлары, поэмалары окув китапларына кирип, мектеблерде оқыладылар, соьзлерине язылган йырлары йырланадылар, тек зегенли шаьйдединъ «эрте батты куьни куьлпилдеп»... Шайир дуньядан оькинишли тайган.

3. Ятлавды соьйленисли этип оқытувшы ятлап айтады.

4. Соьзлик ис.

*Мунълы – кайгылы,
сагынышлы шагы – узак сакланган заман,
тавыс – даваз.*

5. Соьйленисли окувга аьзирленип, окувшылар ятлавды оьзлери оқып шыгадылар.

6. Тыншаюв такыйкасы. «Ел эседи».

(Полга сары, кызыл, ясыл япыраклар тоьселген).

Ел эседи, эседи,

(Балалар ел эскенин коьрсетедилер).

Тереклерди шайкайды, шайкайды.

(Балалар, колларын коьтерип, шайкаладылар).

Япыраклар ушады, ушады

Онъ бетке, сол бетке,

Йогарга, тоьменге.

(Балалар, айтылган соьзлерге коьре, япыраклардынъ кайсы якка ушканын коьрсетедилер).

Ел эседи, эседи,

Тереклерди шайкайды, шакайды.

Ел токтайды, токтайды,

(Балалар акырын шоьнъкедилер).

Тереклер де тынады.

(Балалар, турагалып, колларын йогарга коьтередилер).

7. Ызлы-ызлап окув, 1-2 сорап берип, ятлав неге багысланганын теренлетуьв.

– Куьз айында табиятта кайдай туьрленислер болады?

– «Япыраклар мунълы тавыс береди» дегенди кайтип анълайсыз?

– «Сагынышлы шагы келди байрамдай» деген не ди?

8. Яттан уьйренуьв.

9. Соьзлер мен бир неше дурбат ясатув.

10. Оьз алдына ислев.

(Балалар «Кайсысы аьруьв» деген макалады оқыдылар.

Макаладынъ ызында берилген сораптар ман бир бирлерин тергейдилер).

IV. Тамамлав.

Окувшылар дериске эм оьз аьрекетлерине белги бередилер.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

– Кайсы шайирдинъ яратувшылыгы ман таныстынъыз?

– Оқылган ятлавды оьзинъиз кайтип атар эдинъиз?

– Берилген соьзлерден такпак туьзинъиз:

Туьсти, куьз, куьлте, келди.

Уьйге борыш: ятлавды соьйленисли оқып уьйренмеге, куьз акында дурбат ясамага.

Дерис 11

Деристинъ темасы: С. Капаев. «Куьз басы».

М. Авезов. «Токлы».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстируьв; куьз табиятынынъ ярасыклы-

гын сездирип, табиятты саклап уйретиув; табиятта болатаган туърленислер акында билимлерин теренле-туув; соъз байлыкларын обстируув; айтылган, оқылган затка, этилген иске оъз баасын берип уйретиув; йолдаслары эм оқытувшы ман етимисли ислев.

Дериске керек затлар: С. Капаевтинъ, М. Авезовтынъ портретлери, китапларыннан туъзилген коърсетпе, деристинъ темасына, соъзлик иске келискен дурбатлар.

Деристинъ юриси

I. Аъзирленуув заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

– Уърме, куъшик, уърме сен,

Туяк туъпте юрме сен,

Уърип атты уъркитсенъ,

Сага суъек бермеспен.

– Мен уъргенде коркканга,

Минме ондай йоргага!... (М. Авезов).

а) ятлавды соъйленисли окув.

II. Уый исин тергев.

1. К. Кумратовадынъ «Япыраклар туъседи» деген ятлавын бир неше окувшыга соъйленисли оқытув.

2. Озган деристе анълатылган соъзлерди кайтарув: *мунълы, тавыс, сагынышлы эм с. б.*

3. Тамамлав.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оъз алдына ислевге тускарлав.

– Куъз айларынынъ атларын айтынъыз (*кырк кийик, казан ай, караша ай*)

– Куъзде табиятта кайдай туърленислер болады? (*ава салкын, куън бек кыздырмайды; тоъгеректе кайдай бир ярасык*).

– Оьлен, тереклер мен не болады?

– Кайсы куслар куъзде бизден йылы якларга кетдилер? (*карлыгашлар, караторгайлар, карашаьвкелар, кырлувлар эм баскалар*).

– Кайсы куслар кыста бизде кыслайдылар? (*торгайлар, каргалар, коьгершинлер эм с.б.*)

– Биз белгили ногай язувшы Ф. Абдулжалиловтынъ «Куъз» деген, шайир К.Кумратовадынъ «Япыраклар туъседи» деген ятлавын уйрендик. Буьгунги деристе биз куъз акында тагы да бир ятлав ман танысаякпыз. Онынъ авторын кроссвордты тувра шешсек, билеекпиз.

	1	2	3	4	5
1	к	с	н	п	в
2	ю	у	а	е	

1. 2,1; 2,2; 1,2; 3,1.

2. 1,1; 3,2; 4,1; 3,2; 4,2; 5,1.

Онынъ авторы – белгили ногай язувшысы, шайир Суюн Имамалиевич Капаев (1927 – 2001). С.И. Капаев Эркин-Юрт (Орак эли) авылында тувган, обскен.

Ногай адабиятынынъ ХХ-ншы оьмирининъ 50-90-ншы йылларында обсуьвине, адабият жанрларынынъ оьрленуьвине уйкен себеплик эткен.

С.И. Капаевтинъ аьрекетине Дослык ордени эм Сый белгиси ордени берилген, ол Дагыстан Республикасынынъ маданиятынынъ Сыйлы аьрекетшиси, Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Халк язувшысы.

Суюн Имамалиевич Капаевтинъ аты тувган Орак авылынынъ орамына, ерли мектебине аталган, мектебинъ каралдысында онынъ сынтасы, Черкесскте ол яшаган уйдинъ иргесине мемориал тактасы салынган.

2. Ятлавды оқытувшы соъйленисли этип ятлап айтады.

3. Соьйленисли окувга аьзирленип, окувшылар ятлавды бас деп ишлериннен окып шыгадылар, сонъ эситтирип окыйдылар, маьнеси бойынша салынган сорауларга явап бердилер:

– Шайир куьз басынынъ кайдай белгилери мен таныстырады?

– Тобгерек як кайдай туьске боялган?

4. Ятлавды окувшылар ызлы-ызлап окыйдылар.

5. Соьзлик ис.

Азбар – каралды,

аьрекет – куллык, ис;

берекет – моллык, байлык.

5. Ятлавды ятламага аьзирленуьв(3–4 такыйка бериледи).

6. Ятлап уьйренген окувшылардынъ бир нешеви айтады.

– Куьз акындагы дурбат эм С. Капаевтинъ ятлавы сизде кайдай сезимлер тувдырады?

– Окылган ятлавды обьзинъиз кайтип атар эдинъиз?

7. Тыншаюв такыйкасы.

8. М. Авезовтынъ яратувшылыгы ман таныстырув.

Мурат Алибекович Авезов 2-нши ноябрьде 1951 йылда Дагыстанда, Орта-тоьбе авылында тувып оьскен. Аьлиги заманда Ногай районнынъ Терекли-Мектеб авылында яшайды. 1979-ншы йыл Карашай-Шеркеш педагогикалык институтын битирген. XX-ншы оьмирдинъ 70-нши йылларыннан алып ногай адабиятында аты белгили. Ногай шайирлигининъ оьмирлердинъ мажасында белсинли оьрленуьвине уьйкен себеплик эткен.

«Эс» (1982), «Айтыс» (1992), «Бир увьс топырак, бир увьрт сув», «Масаклар», (2002), «Куьмис бутакларда алтын алмалар»(2014) деген йыйынтыклардынъ авторы.

Мурат Авезов – Россия Язувшылар биригуьвининъ агзасы, Насими атлы Халклар ара адабият баргысы-

нынъ лауреаты, Дагыстан Республикасынынъ саниятынынъ (искусство) Сыйлы аьрекетшиси.

9. Ятлавды окутувшы соьйленисли этип ятлап айтады.

10. Хабарласув.

– Уьйдеги кайдай да бир янувар акында хабарланъыз.

11. Ятлавды окувшылар ман окув.

12. Соьзлик ис.

Токлы – бирыйлык козы,

конъырав – занъырайтаган ойыншык (орысша: колокольчик),

тамбий туз – маллар ялайтаган туз.

13. Соьйленисли окувга аьзирленип, окувшылар ятлавды бас деп ишлериннен окып шыгадылар, сонъ эситтирип окыйдылар, маьнеси бойынша салынган сорауларга явап бердилер.

– Бала токлысын кайтип аьдуьвлеп карайды?

– Ол йойтылмас уьшин не зат эткенди? (*конъырав байлаган*)

– Токлыга кайдай сеним этеди? (*юн берер, авла толы кой болар*)

13. Ятлавды окувшылар ызлы-ызлап окыйдылар эм ятламага аьзирленедилер.

IV. Тамамлав.

а) Ойын «Энъ де тапкыр».

б) Юмак шешуьв.

Хабар этер ювыкка эм алыска

Коьрген затын ала канат (*савыскан*).

в) САВЫСКАН деген соьздинъ аьриплерин кулланып, янъы соьзлер туьзинъиз.

– Берилген аьриплерден язувшыдынъ атын, тукумын туьзинъиз:

М,Р,У,Т,А.

В,З,В,А,Е,О.

Окувшылар дериске эм оьз аьрекетлерине белги бердилер.

- Дерис ярадыма?
- Кайдай янғы союзлер мен таныстык?
- Кайсы шайирдинъ яратувшылыгы ман таныс-тынъыз?

Уыйге борыш: С. Капаевтинъ «Куъз басы» деген ятлавын яде М.Авезовтынъ «Токлы» деген ятлавын ятламага, «Меним суыйген айваным» деп атап, суьврет ясамага.

Дерис 12

Деристинъ темасы: М. Курманалиев. «Йыл токсанлары».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулыпларын, соьз байлыкларын, ой оьткирлигин оьстируьв; йолдаслары эм окытувшы ман етимисли ислев; окувга, билим алувга аваслыкларын оьстируьв.

Дериске керек затлар: М. Курманалиевтинъ портрети, темага келискен дурбатлар.

Деристинъ юриси

1. Аьзирленуьв заман.

1. Саламласув, бир-бирине етимислер сагынув.
2. Дурыс айт.

Кып-кыска этип куьнлерди,
Уп-узын этип туьнлерди,
Эстирип сувык еллерди,
Созылып келди сонъгы куьз.
Куьз айлардынъ кенжеси –
Кыстынъ ювык ердеси,
Туьсип куьнъфорт пердеси,
Келди, келди сонъгы куьз. (С. Капаев).

а) ятлавды туьрли интонация ман окынъыз;

б) ятлавдынъ соьзлерин кулланып, куьздинъ белгилерин айтынъыз.

II. Уый исин тергев.

1. С. Капаевтинъ «Куьз басы» деген ятлавын бир неше окувшыга ятлатув.

2. Озган деристе анълатылган соьзлерди, соьз байланысларды кайтарув.

3. Куьз табияты акында бир неше сорап ман кайтарув.

М. Авезовтынъ «Токлышак» деген ятлавын бир неше окувшыга ятлатув.

4. Озган деристе анълатылган соьзлерди, соьз байланысларды кайтарув.

5. Балалардынъ уыйде ясаган дурбатларына белги беруьв, тамамлав.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

Биз буьгуьн белгили ногой ярыкландырувшысы, шайир Муса Курманалиевтинъ «Йыл токсанлары» деген ятлавын окыякпыз. (Муса Курманалиевтинъ каьрти коьрсетиледи, онынъ яратувшылыгы акында бир неше соьз айтылады, окылган ятлавлары эске алынады).

2. Ятлавды окытувшы соьйленисли этип ятлап айтады.

3. Соьйленисли окувга аьзирленип, окувшылар ятлавды бас деп ишлериннен окып шыгадылар, сонъ эситтирип окыйдылар, маьнеси бойынша салынган сорапларга явап береди.

4. Соьзлик ис.

Йыл токсанлары – йыл шаклары (уьш айы – токсан куьн);

яй – исси яз;

ток коьнъилли халк – онъ аслык йыйган халк.

5. Ятлавды окувшылар ызлы-ызлап окыйдылар эм ятламага аьзирленедилер (3-4 такыйка бериледи).

6. Тыншаюв такыйкасы.

Бу бармак орманга барды,

Бу бармак шайтанкулак тапты,

Бу бармак тазалады,

Бу бармак кувырды,
Бу бармак аьзирди ашады.

7. Тексттен тенълестируувлерди табынъыз.

(Ак мамыктай ак карлар;
коьк сиседей коьк бузлар;
ясыл куйиз).

8. Юмаклар шешуув.

Бири куяды, бири ишеди. (*Ямгыр, ер*).

Зув-зув этер, корадан оьтер. (*Ел*).

Ясыл-ала бу майдан:

не керегин карап шык.

Ералма бар, бадражан,
карбыз, соган, ботлашык. (*Бакша*)

Тып-тымалак топтай,

иши кызыл оттай. Ол не? (*Карбыз*)

Топтай тамам тоьгерек,

конма ога, куьпелек,

тийме сен де, ел, ога –

шашылар ол коьп кувга. (*Маьметекей*)

Апыл-тапыл аяклы,

Токсан-тогыз таяклы (ийнели).

Дос боларсынъ ога сен,

тостакай ман суьт берсенъ. (*Кирпи*).

IV. Тамамлав.

Окувшылар дериске эм оьз аьрекетлерине белги бередилер.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер бен таныстык?

– Кайсы шайирдинъ яратувшылыгы ман таныс-тынъыз?

– Куьз акындагы дурбат эм М.Курманалиевтинъ «Йыл токсанлары» ятлавы сизде кайдай сезимлер тувдырады?

Уьйге борыш: М. Курманалиевтинъ «Йыл токсанлары» ятлавын ятламага, куьз акында тапкан дурбатларын аькелмеге. «Кайсысы аьруув?» деген макалады оьз алдыларына окымага.

АБЕЛ

Бу темада татым аьел акында, ондагы аьдемлердинъ бир-бирин сыйлап, ярдам этуувлери акында, уьйкенлердинъ куьнделик куллыклары эм баьриси бирге тыншаюв акында хабарланады.

Тема «Баьрисиннен де артык» деген кишкей хабар ман басланады. Боьликке М. Курманалиевтинъ «Ана йыры», А. Култаевтынъ «Анам», С. Капаевтинъ «Ат атав», К. Кумратовадынъ «Бесик йыры», Р. Керейтовтынъ «Ногай аьдетлеримиз» деген ятлавлар эм хабарлар киргистилген.

Оларды окув эм айырув ман окувшыларда аьелдеги ясы уьйкенлерди сыйлав, ата-анады суьюв сезимлери тувады; балалар уьйкенлердинъ этетаган куллыгын сыйлап уьйренедилер. Аьелде аьр кимнинъ де этетаган куллыгы бар – аьр ким оьзининъ куьшине коьре куллыкты толтырады. Балалар да уьйкенлерге ярдам этедилер. Куллыктан сонъ баьриси де тыншайдь: кими газета, китап окыйды, телевизор карайды; балалар да дерислерде уьйге берилген сабакларды толтырады, кими тыста ойнайды яде китап окыйды.

Бу темадагы ятлавларды, хабарларды окыганда, окувшыларда дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстируув уьшин уьзбестен куллык юритиледи. Кыйын соьзлер, соьз байланыслар тактага язылады, айырув ислери озгарылады. Бу шакта окувшыларда аьли де дурыс айтув сулышлары толысынша кепленмеген себепли, окыган заманда яртиликлер туьзетиледи, дурыс айтувларына, окыганда тыныс алып билуувлерине эс этиледи.

Белгилисинше, баладынъ тили «атай», «абай», «ата», «ана» деген соьзлер мен шыгады. Эне сол ата, ана

соъйлеген тилде онынъ ойлав аьрекети, акыл оьткирлиги, тил байлыгы да оьспеге тийисли. Бу затка аьелде карт аьейлердинъ бесик йырлары, ойын ятлавлары, карт атайлардынъ кызыклы эртегилери эм туьрли юмаклары оьз себеплерин ийги тийгистедилер. Сол ис балалар бавында да тийислише бардырылмага керек.

«Аьел» темасын окып кутылаякта, мундай темага кенъес озгарув пайдалы: «Мен уьйге, аьелге не зат этип билемен эм суьйип этемен». Класс библиотекасына уьйкенлердинъ куллыгы акында, аьел акында китаплар аькелинеди. Оны ман бирге окытувшы балалардынъ ата-аналары ман да соьйлеседи; балалар уьйде кайдай куллыклар этеди, аьелдеги аьдемлердинъ бир-бирлерине каравлары, балалар ман кайтип соьйлемеге, оларга кайдай борышлар бермеге болагы акында кенъес бериледи.

Дерис 13

Деристинъ темасы: «Баьрисиннен де артык».

М. Курманалиев. «Ана йыры».

Деристинъ мырады: «Куьз» темасы бойынша окылганларды тамамлав, алган билимлерин тергев, бегитуьв; аьелдеги ясы уьйкенлерди, ата-анады сыйлав, суьюв сезимлерин тувдырувга себеп этуьв; уьйкенлердинъ куллыгына сый бердируьв, дурыс окув сулыпларын оьстируьв; йолдаслары эм окытувшы ман етимисли ислев.

Дериске керек затлар: автордынъ каьрти, китапларыннан коьрсетпе, «Аьел» дурбаты, такпак язылган плакат.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Шымшык коьрип

Калгыяткан шипийди:

– Шык, шык! – дейди, –

Кыдырмага шык, – дейди.

– Коьресинъме,

Шыклы оьлен, шыклы танъ,

Ер астыннан

Курт та, шыгып, йылыскан...

а) соьйленисли окув.

II. Уьй исин тергев.

1. Бир неше окувшы С. Капаевтинъ «Куьз басы» деген ятлавын айтады.

2. «Куьз» темасы бойынша тамамлав.

– Куьз айларынынъ атларын айтынъыз.

– Куьзде табиятта кайдай туьрленислер болады?

– Оьлен, тереклер мен не болады?

– Кайсы куслар куьзде бизден йылы якларга кетедилер?

– Кайсы куслар кыста бизде кыслайдылар?

– Кырларда, бакшаларда, бавларда кайдай куллыклар озгарылады?

3. Окылган шыгармалар бойынша викторина озгарув.

– Бу сыдыралар кайсы ятлаван? Авторын айтынъыз.

«Ясыл эди тоьгерек,

Энди сары ер уьсти»... (Ф. Абдулжалилов. «Куьз»).

«Сары куьнлер тавларды да айланып,

Сарылыктан ярык болды олар да»... (К. Кумратова. «Япыраклар туьседи»).

«Келди, келди куьз басы –

Куьз айлардынъ энъ ясы»... (С. Капаев. «Куьз басы»).

«Токлым мага ой болар,

Авла толы кой болар»... (М. Авезов. «Токлы»).

4. Ойын «Энъ де тапкыр».

– Кайсы ысымликтинъ атында ийт муышеси бар?
(*Ийтбурын*).

– Кайсы теректинъ бутаклары йыламсырап турадылар?
(*Тал терек*).

– Теректинъ кайсы кесеги ерде?
(*Тамыры*).

– Теректинъ коьрки не?
(*Япырак*).

5. Юмаклар пешуьв.

Эсиги йок, терезеси йок,

Иши толган халк.
(*Карбыз*).

Ер астында йийрен ат,

Териси ети кабат,

Солярсынъ да тонарсынъ,

Тонаганда йыларсынъ.
(*Соган*).

Алма деген атлыман,

Ама алма тувылман.

Терек бастан карарсынъ,

Мени ерден табарсынъ.
(*Ералма*).

Язда да ясыл бу терек,

Кыста да ясыл бу терек,

Олтыр мага, кел, торгай,

Дейди ясыл
(*карагай*).

Куышли ийис бар менде,

Шешекейим увтатык,

Мен ысемен кенъ шоьлде,

Эркинликте яратып.
(*Ювсан*).

Яраланган картка, яска

Дарман болар
(*каратаспа; орысша: подорожник*).

Ток-ток этер, ток этер,

Яман куртты йок этер.

Кулланмайын дарманды

Эмлер савлай орманды.
(*Токулдак кус*).

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Кирис хабарласув.

Биз буьгуьн аьел акында, ата-ана, аьелдеги картларды, аьейлерди кайтип карамага кереги акында боьликте баслаймыз. Аьелде уьйкенлер кишкейлерди аяп, кишкейлер уьйкенлерди сыйлап, бир-бирине

ярдам этип яшамага керек. Аьелде тек куллык тувыл, тыншаюв да, ойын-куьлки де болмага тийисли.

– Биз буьгуьн бизге энъ ювык болган аьдемлер – анамыз, атамиз, аьемиз, атайымыз акында, олардынъ куллыклары, каьрлери акында хабарлар, ятлавлар оқып баслаякпыз. Мен сизге соьле бир кишкей хабар оқыйым, оннан сонъ сиз оьз аналарынъыз акында айтарсыз.

2. Оқытувшы хабарды оқыды эм балалар алдына сорав салады:

– Кыз «Меним анам баьрисиннен де аьруьв» деп неге айтады?

(*Кыз анасын бек суьеди, ога анасыннан аьруьв, анасыннан артык бирев де йок*).

3. Хабарды окувшылар кезуьв мен оқыдылар.

4. Соьзлик ис: *адасыпты, коьзи ясланып, халк*.

5. Дурыс окув сулыпларын оьстируьв уьшин тактага язув, оқып уьйренуьв: *кышкырып, ювырып, билмейсизбе, баьрисиннен де*.

6. Хабарды рольлер мен окув (*автор уьшин аьруьв оқытаган бала оқыды, бирев – халк уьшин, баскасы кыздынъ соьзлерин оқыды*).

7. Балалар оьз аналары, аталары акында хабарлайдылар. Оқытувшыдынъ соравларынынъ ярдамы ман балалардынъ бири анасынынъ кайда куллык этуьви акында айтады, баскасы уьйде аьели уьшин онынъ анасы нелер этуьви акында хабарлайды, уьшиншиси – ол балалар ман бирге калай тыншаювы акында айтады.

8. Тактадан хор ман окув.

– Куьндей йылы ким?

– Анам, анам, анам!

– Айдай сылув ким?

– Анам, анам, анам!

Анадынъ аясы –

Баладынъ уясы.

Бавырына басса,

Бал татый уйкысы.

(*М. Авезовтан*).

9. Тыншаюв такыйкасы.

10. «Ана йыры» деген ятлавды окуымага аьзирленуьв.

– Аьр бир ана баласынынъ оьскенине, аьруьв окуганына, тынълавлы, аьруьв кылыккы болганына суьйинеди, онынъ элине, халкына, ата-анасына алал болаягына сенеди, бала кишкей заманда оны тербетип йырлайды. Эм сондай бир йырды бизге язуьшы Муса Курманалиев язган. (*М. Курманалиевтинъ яратувшылыгы акында билимлерин тергев*).

11. Йырды окуьшылар кезуьвли окыйдылар эм «Кыйынынъды аклар бу, Тувган Элин саклар бу» деген соьз байланыслар анълатылады.

– Сиз де соьйтип уьйкенлерди сыйлап, кишкейлерди аяп билинъиз, акыллы болып оьсинъиз. Аьенъиз, ананъыздынъ айтканларын этинъиз.

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер бен таныстык?

– Кайсы шайирдинъ яратувшылыгы ман таныстынъыз?

Ана акында айтувларды окув, маьнесин анълатув.

Уьйге борыш: «М. Курманалиевтинъ «Ана йыры» дегенди ятламага, А. Култаевтинъ «Анам» деген хабарын оьз алдына окуымага, анасы акында хабарлап билмеге.

Дерис 14

Деристинъ темасы: К. Кумратова. «Бесик йыры».

С. Капаев. «Ат атав».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын, соьз байлыкларын оьстируьв; аьелде янавыврувлык, алаллык, сыйлав, суьюв сезимлерин тувдырувга себеп этуьв; йолдаслары эм окуьтуьшы ман етимисли ислев.

Дериске керек затлар: окув китаплар, дискке язылган бесик йыры.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Абанъа, балам, бал аламан,

Барганда, балам, бал ала бар.

Бал ала барганда, балам, бал ялама,

Бал яламай, балам, бара-бар.

II. Уьй исин тергев.

1. «Баьрисиннен аьруьв».

Рольлер мен окув, инсценировка кебинде коьрсе-туьв.

2. М. Курманалиевтинъ «Ана йыры» ятлавын айтув.

3. Тамамлав.

– Оьз ананъыз акында хабарланъыз.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. «Анам» деген йырды тынълав.

2. Оьз алдына ислевге тускарлав.

Балалар ана бесик тербететаган суьвретти карайдылар. Окуьтуьшы анадынъ балады бесикке кайтип боьлейтаганы эм йырлайтаганы акында хабарлайды. Ол юмсак давазы ман йырлайды, неге десенъ оьзининъ кызын бек суьеди. Окуьтуьшы балалар кишкей заманда оларга да аналары соьйтип бесик йырын йырлаганы акында айтады. «Аьйдий-аьйдий-ав» – ногай халк йыры.

(*Балалар йырды тынълайдылар*).

– Ана йырды кимге йырлайды? (*Оьзининъ баласына*).

– Ол кайтип йырлайды? (*Юмсак этип эм суьйип*).

– Кышкырып йырланса бала уйкляягым? (*Йок*).

– Неге?

– Балаларды уйклатпага кайдай йыр керек? (*Акырын йырланган*).

Дерис 15

- Сиз озинъиздинъ куршагынъызды суьесизбе?
- Оны уйклатар уьшин, кайсы йырды йырлайсыз?

Йырлап эситтинъиз.

– Биз буюгуьн тагы да бир ана йыры ман таныса-
якпыз. Сондай йырдынъ созлерин бизге шайир Кел-
дихан Кумратова язган.

3. Окутувшы ятлавды соьйленисли окыйды.

4. Йырды окувшылар кезуьвли окыйдылар.

5. Тыншаюв такыйкасы.

Шын-шын-шынатай

Ерге тары эккен.

Непсин тыймай,

Шын-шын-шынатай

Оьзи казан аскан.

Уьстиннен ашаган,

Досларын муткан:

Бас бармакты,

Балалы юректи,

Оймак бармакты,

Обыр тырнакты.

6. Окутувшы С.Капаевтинъ «Ат атав» деген ма-
каласын окыйды.

7. Маьнеси бойынша хабарласув.

– Ногайда ат атав акында не билдинъиз?

– Сизге атынъызды ким атаган?

– Не уьшин сондай атты сайлаганлар?

8. Окувшылар макалады окыйдылар.

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы созлер бен таныстык?

– Кайсы шайирдинъ (язувшыдынъ) ятлавы ман
таныстынъыз?

– Ат атав акында хабарланъыз.

Уьйге борыш: К. Кумратовадынъ «Бесик йыры»
ятлавын соьйленисли окувга аьзирленуьв; С. Капаев-
тинъ «Ат атав» деген макаласын уьйдеги ясы уьй-
кенлер мен бирге окумага.

Деристинъ темасы: Р. Керейтов. «Ногай
аьдетлеримиз».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув су-
лыпларын оьстируьв; окувшыларды эдаплык, нызам,
намыслык, алаллык яктан тербиялав; ногай аьдетле-
рин билип, оларды тутув сезимлерин тувдырмага се-
беп этуьв.

Дериске керек затлар: автордынъ каьрти, китап-
ларыннан туьзилген коьрсетпе.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъиз бен йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Атадан коьрген ок йонар,

Анадан коьрген тон пишер.

а) айтувды хор ман айтув;

б) маьнесин калай анълаганларын тергев.

II. Уьй исин тергев.

1. Окувшылар К. Кумратовадынъ «Бесик йыры»
ятлавын яттан айтадылар.

2. С. Капаевтинъ «Ат атав» деген макаласын оьз
алдына яде уьйдеги ясы уьйкенлер мен калай оқы-
ганларын тергев.

3. Тамамлав.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Кирис хабарласув.

Ногай халкынынъ айлак ярасык, коьрнекли
аьдетлери айлак коьп. Белгили ногай язувшысы С.
И. Капаев «Ногайдынъ уьйи» деген китабында, аь-
лим, тарихшы, этнограф Рамазан Хусинович Керей-
тов «Ата сози – тербия негизи» деп атаган китабында

ногайдынъ буриннан сакланган аьдетлери, тербия-лав йосыклары акында язадылар (*китапларды коьрсетеди*). Буьгуьнги деристе биз Р. Керейтовтынъ «Ногай аьдетлеримиз» деген макаласын окыякпыз.

– Сиз ногайдынъ кайдай ийги аьдетлерин билесиз?

2. Хабарды окытувшы соьйленисли этип окыйды.

3. Окылган макала уьстиннен хабарласув.

– Окытувшы балалардан не зат акында сорады?

– Олар кайдай ийги аьдетлерди биледи?

4. Окувшылар макалады ишиннен окыйдылар.

5. Рольер мен окуп (*2-3 кере*).

(*Ногай кобыз тартылады, балалар бийийдилер*).

6. Кайтаралап окуп эм текст уьстинде ис.

– Нызамлы, тербиялы аьдемди халк сыйлаган, коьримге салган, айтувлар эм такпаклар туьзген. Мине олардынъ бир нешеви (*балалар тактада язылган такпакларды окыйдылар*):

«Намысы бардынъ наьсиби бар».

«Кус уясында не коьрсе, ушканда да соны этер».

«Элинъде элли йыл ашлык болса да, ата аьдетинъди мутпа».

«Анадан коьрген тон пишер, атадан коьрген ок йонар».

«Тили узыннынъ намысы кыска».

7. Билсенъиз – пайдалы.

Ата-бабаларымыз ийги аьдетлерди тутувга уьйкен маьне бергенлер. Энь уьйкен, энь сыйлы аьдет ногайда – ясы уьйкенди оьрметлев. «Ясы уьйкеннинъ – йолы уьйкен», – дейди ногай. Бурингы яс-явка уьйкенлердинъ янында олтырган тувыл, ызынсыз соьз де айтпаганлар. Аьвелде астынъ сыйлысын, кийимнинъ аьруьвин, аттынъ ийгисин ясы уьйкенге бергенлер. Орамда ясы уьйкенди кишкейлер онъ колына алып юргенлер, уьшев болсалар, ясы уьйкенди ортага алганлар, ясы уьйкеннинъ йолын кеспегенлер. Алды ман уьйге ясы уьйкен кирген, тоьрге оны олтыртканлар.

Асты да ясы уьйкенлер ишип баслаганлар. «Сув ишкиси келген аьдем: «Сув ишесизбе?» – деп сорап, сув ишкиси келген аьдем бар болса, ога иширип, оннан сонъ оьзи ишкен.

8. Оьз алдына ислевге тускарлав.

а) Кроссворд шешуьв, оьз алдына окылаяк ятлавдынъ авторын билуьв.

*	1	2	3	4	5
1	е	б	с	й	в
2	к	а	и	р	б

1. 2,2; 3,1; 1,2; 1,1; 4,2; 5,2; 3,2; 4,1.

2. 1,2; 3,2; 4,2; 1,1; 1,1; 5,2.

б). Окувшылар оьз алдына А. Киреевтинъ «Казан эм баскалар» деген ятлавын окыйдылар.

9. Маьнеси бойынша хабарласув.

– Савытлар не уьшин эристилер?

– Савытлардынъ аьр бири не деп мактанды?

– Савытлардынъ эрисуьвин казан калай токтатты?

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай аьдетлер мен таныстык? Тагы да кайдай аьдетлер билесиз?

– «Ногай аьдетлеримиз» деген макаладынъ авторы ким?

– Р. Керейтовтынъ тагы да кайдай макалалары ман танысканмыз?

Уьйге борыш: Р. Керейтовтынъ «Ногай аьдетлеримиз» деген хабарын окымага, аьелдеги уьйкенлерден ногай аьдетлери акында сорап, хабар туьзбеге; макалага берилген сораптарга яваплар аьзирлемеге.

ЯХШЫ ДЕГЕН НЕ ЗАТ, ЯМАН ДЕГЕН НЕ ЗАТ

Бу темага киргистилген эм алдыда окулган шыгармалардын кобиси окувшыларды эдаплык, нызам, намыслык, алаллык яктан тербиялавда уйкен маънели. Олар С.Заляндиннинъ «Яхшы ман яман», Б.Баисовтынъ «Алал тенъ», И.Капаевтинъ «Туьединъ кылыгы», А. Киреевтинъ «Бу ким экен?», С. Аджиковтынъ «Балдан таьтли» деген ятлавлары, хабарлары эм с.б.

Бу шыгармаларды оқыганда, балалар оз классларыннан, аьелден тыс шыгадылар, аьдемлердинъ ийги эм осал кылыклары ман танысадылар, анъламлары оьседи. Темадагы материалларды окув ман балалардынъ «яхшы – яман» деген не зат экени акында да билимлери артады. Шынты йолдас, алал тенъ кайдай? Кайдай аьдемлерди сыйлайдылар эм суьедилер? Кайдай ислерге аьруьв, кайдайларга яман деп аталады? – дегендей сораьларга яваплар табадылар.

Адабият геройларынынъ кылыклары эм эткен ислери акында оқыганда, окувшылардынъ кылыклары ман, этетаган ислери мен тенълестирмеге ярамайды. Окув деристинъ тербиялав мырады оқылатаган материалдынъ негизинде, геройлардынъ ийги кылыклары уьлгиге алынып озгарылады.

Темага кирген хабарлар, ятлавлар окувшыларда окув сулышларын оьстирмеге амал бередиелер: шыгармадынъ планын туьзуьв; текстти кесеклерге боьлуьв, аьр кесекте, сав шыгармадынъ маънесинде бас ойды табув, окулганнынъ маънесин кайтарып айтув, шыгармадынъ геройына белги берип билуьв.

Бу темага кирген шыгармаларды оқыганда, окувшылардынъ соьзлигин оьстируьв мырат пан соьзлер

язылган карточкалар ман пайдаланувдынъ маънеси уйкен. Айтпага, *акыллы, аьдетли, ийги, куллыкшы, нызамлы, танъ, йигит, йигерли* (яхшы акында); *кылыксыз, аьдетсиз, кирли, сук, эриншек, оьтирикши, коркак эм баскалар* (яман акында).

Дерис 16

Деристинъ темасы: С. Заляндин «Яхшы ман яман».

Деристинъ мырады: дурыс, соьленисли окув сулышларын оьстируьв; «Аьел» темасы бойынша окулганларды тамамлав, алган билимлерин тергев, бегиуьв; «яхшы – яман» деген не зат экени акында билимлерин теренлетуьв, белги берип билуьв; окувшыларды аьруьв аьдетли, кылыклы этип тербиялавга себеп этуьв.

Дериске керек затлар: С. Заляндиннинъ портрети, темага келискен дурбатлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.
2. Дурыс айт:

Яхшы аьдем тар куьнде
Яхшылык пан суьйдирер.
Яман аьдем аьр куьнде
Яманлык пан куьйдирер.

- а) карсы маънели соьзлерди табынъыз;
- б) «куьйдирер» деген соьздинъ маънесин анъла-тынъыз (*кайгыртар, кыйнар*).

II. Уьй исин тергев.

Аьел темасы бойынша тамамлав.

– Оьз аьелинъиз акында хабарланъыз.

– Ногайдынъ кайдай аьдетлери ман таныстык?
– Аьр ким озьинъиздинъ атынъыз акында хабарланъыз.

– «Ана йырынынъ» авторын айтынъыз.

– «Толкынында йырымнынъ тербетилсин бесигинъ» деген сыдыралар кайсы йырдан? Авторын айтынъыз.

– Кайдай ногай зияпет аслары ман таныстык?

– «Аьдем ишип тоймаган» деп, Суюн Капаев ногайдынъ кайсы асы акында айтады?

– Айтувды толысынша айтынъыз:

«Аш келгенди,

Кеш келгенди

– Савытлардынъ эрисуввин казан калай токтатты?

2. Окув тенъи мен ислев.

– Окув китапта (39 бет) берилген сорауларды бир биринъизге берип, явапланъыз.

3. Тамамлав.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

(Янъы деристинъ темасы ногайдынъ ийги аьдетлери мен тар байланыста болганга коьре, ога коьшуьв енъил болады).

– Ийги яслар, кызлар деген не ди?

– Исти сувйген дегенди кайтип анълайсыз?

– Туврашыл деп кимге айтамыз? эм с. б.

– Балалар, кайтип ойлайсыз, кайдай аьдемлерге ийги, яхшы, аьруьв деп айтамыз? *(Аьр заман ярдамга келмеге аьзир: авырган аьдемге, карт-курткага сув аькеледи, азбарын тазалайды, авласын отайды; тилеген затын кызганмай береди; ийги созьин айтып юбантып биледи, оьтирик соьйлемеьди, айткан созьин ыслап биледи с. б.),* балалардынъ айтканын окытувшы тамамлайды эм сораьды:

– Сиз аьдемлердинъ кайдай осаллыкларын билесиз? *(Оьтирикши, сык, урсыскак, эриншек, тоьбелескиш эм с. б. мысалларды балалар айтадылар).*

– Буьгуьн биз «Яхшы деген не зат, яман деген не зат» деген уьйкен темады баслаймыз. Сиз соьле туьрли мысаллар айттынъыз. Яхшы эм яманды калай айырып билмеге кереги акында ногай шайир Салехжан Керимович Заляндин балаларга каратып ятлав язган.

Салехжан Заляндин (1924-1974) Карашай-Шеркеш областининъ Эркин-Юрт (Орак) авылында тувып оьскен. Ногай адабиятында 50-70-нши йылларда шайирлик, кара соьз, басня жанрларында ислеген. Аталык кавгадынъ катнасувшысы Салехжан Заляндин 1944 йылда согыслардан яраланып кайткан.

Китаплары: «Тоьгил, йырым» (1957), «Первый дождь» (1957), «Меним йылларым» (1969), «Язлык еллер» (1985).

Шайирдинъ коьплеген ятлавлары окув китапларга кирген.

2. Ятлавды окытувшы соьйленисли этип окыйды.

3. Окылган ятлав уьстиннен хабарласув.

– Автор кайдай балады яхшы деп санайды?

– Айлак яман деп ол не затка айтады?

4. Окувшылар ятлавды ишиннен окыйдылар.

5. Айырым окув.

– Яхшы деген не зат? *(окувшылар ятлавдан 2 сыдыралап окып, явап бередилер).*

– Шайир яманнынъ акында не деп айтады? *(окувшылар ятлавдан 4 сыдыра окып, явап бередилер).*

6. Тыншаюв такыйкасы.

Анда турган коян экен!

Кулаклары турган экен.

Мине солай, мине солай,

Кулаклары турган экен.

(Балалар коллары ман коьрсетедилер).

Не ди бир зат уьркишти,

Коян агаш бойлап кашты.

Мине солай, мине солай,

Коян агаш бойлап кашты.

(Балалар, коянды болып, каргыйдылар).

7. Айтувларды окув, маънесин анълатув (*окув китаптынъ 42 б.*).

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Яхшы деген не зат?

– Яман деген не зат?

– «Яхшы ман яман» деген ятлавдынъ авторы ким ди?

– Кайдай айтувлар ман таныстык?

– Айтувды толысынша айтынъыз.

Яхшыга йолдас болсанъ,

Яманга йолдас болсанъ,

Уъйге борыш: «Яхшы ман яман» деген ятлавды окумага, яшавда коьрген сондай ийги кылыклы аьдемлер акында айтпага.

Дерис 17

Деристинъ темасы: Б. Баисов. «Алал тенъ».

Деристинъ мырады: дурыс, анълавлы окув сулып-ларын, союз байлыкларын оьстируув; тексттинъ бас ойын табув; танъ болув, баьтирлик, йигитлик сезим-лерин тувдырувга себеп этуув; оьз кылыкларына, эт-кен ислерине дурыс карап, белги беруув.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Аьруув аьдем экти терек аьлбели,

Аьр яз сайын шешекейи атсын деп.

Авылдастар болып кувнак коьнъилли,

Татым яшап, таьтли емис татсын деп. (*М. Авезов*).

а) калын язылган союзлерди дурыс айтув;

б) тексттеги союзлерге антонимлер табув (*аьруув – яман, таьтли – ашы, кувнак – мыдах, кайгылы, мунълы*);

в) текстти туьрли тавыс пан окув.

II. Уъй исин тергев.

1. «Яхшы ман яман» деген ятлавды окувшылар боьлип окыйдылар.

2. Маънеси бойынша салынган соравлар ман хабарласув.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

(Окытувшы балалар ман «Алал тенъ» деген тема бойынша хабарласув озгарады).

– Сенинъ тенъинъ (йолдасынъ, кыймасынъ) бар ма?

– Ол кайдай ды?

– Кайдай досты сен алал деп санайсынъ?

2. Автордынъ яратувшылыгы ман таныстырув.

Батыр Магометович Баисов (1931-2001) Карашай-Шеркеш областининъ Икон-Халк (Токтамыс) авылында тувып оьскен. Коьп йыллар ногай газетасында, радиода ислеген. СССР эм Россия журналист-лерининъ Биригуввининъ агзасы, Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Сыйлы журналисти.

Китаплары: «Курткашык», «Козы терек», «Яшав куванышы», «Ис мыраттан». Коьплеген хабарлары балаларга каратылган.

3. «Алал тенъ» деген хабарды окытувшы окыйды.

4. Маънеси бойынша соравлар ман хабарласув.

– Яслар кайда бардылар?

– Ажбатир кайдай йигитлик этти?

5. Союзлик ис.

Бавырмалы – яныплы,

уьйирилме – йылгадынъ бек терен ери (омут)

суьлик – сувда яшайтаган янувар,

аьлсиз – карувсыз,

тал – теректинъ туърлиси (суьврет коьрсетуьв)

6. Дурыс, анълавлы окувга аьзирленип, хабарды окувшылар оьзлери ишлериннен окып шыгадылар.

Сонъ 1-2 окувшы эситтирип окыйдылар.

7. Маьнеси бойынша хабарласув.

– Бу хабардан эсинъизде не калганын айтынъыз.

– Атайдынъ соьзлерин кайтаралап окынъыз.

8. План туьзуув.

а) Ажбатир – йигитлердинъ бириси.

б) Яслар тал йыймага бардылар.

в) Дадуды сув алып бараятыр.

г) Ажбатир ярдамга асыкты.

д) Айбар балта сувга кетти.

е) Аьдем кыйынлыкта сыналады.

8. Аьр бир боьликти маьнеси бойынша кыска хабарлав.

9. Соьзлер мен дурбатлар ясав.

10. Сонъгы боьликти рольлер мен окув.

11. Ойын «Энъ де тапкыр».

Юмак шешуьв:

Ушып келсе, эсигинъди кенънен аш,

Уьй узикке уя салар (*карлыгаш*).

КАРЛЫГАШ деген соьздинъ аьриплерин кулланьп, янъы соьзлер туьзинъиз.

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Алал деп кайдай доска айтпага болады?

– Ажбатирдинъ алал йолдас экенин коьрсеткен сыдыраларды тавып окынъыз.

– Яшавдан сондай мысаллар айтынъыз.

– Хабардынъ геройлары сизге ярадыма? Не уьшин?

– «Алал тенъ» деген хабардынъ авторы ким ди?

– Айтувды толысынша айтынъыз:

Яхшыга йолдас болсанъ –

Яманга йолдас болсанъ –

Уьйге борыш: хабарды дурыс, анълавлы окып билмеге, текстке берилген сорауларга яваплар аьзирлемеге.

Дерис 18

Деристинъ темасы: С. Аджиков. Балдан таьтли.

Деристинъ мырады: дурыс, анълавлы окув сулып-ларын оьстируув; соьзликлерин байытув; кыйын аьлге туьскен аьдемге ярдамга келуув ойды синъдируув; яхшыды яманнан айырып уьйретуув.

Дериске керек затлар: темага келискен дурбатлар, автордынъ портрети, китапларыннан туьзилген коьрсетпе.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Сокпайды ол терезеди,

Капыды да какпайды.

Саьвлеси мен кутыкласа,

Саьбий тыныш ятпайды. (*Куьн*).

а) калын язылган соьзлерди дурыс айтув;

б) тексттен синонимлерди табув (*сокпайды, какпайды*);

в) текстти туьрли тавыс пан окув.

II. Уьй исин тергев.

1. Б.Баисовтынъ «Алал тенъ» деген хабарын 2-3 окувшы окып шыгады, озган деристе тамамлав хабарласувда салынган сорауларга окувшылар яваплар бередилер:

– Ажбатир кайдай бала?

– Ол сизге ярадыма? Не уьшин?

2. План бойынша кыскаша хабарын айтув.

а). Ажбатир – йигитлердинъ бириси.

б). Яслар тал йыймага бардылар.

в). Дадуды сув алып бараятыр.

г). Ажбатир ярдамга асыкты.

д). Айбар балта сувга кетти.

е). Аьдем кыйынлыкта сыналады.

3. Тамамлав.

– Атайдынъ соьзлерин кайтаралап окынъыз.

– Атайдынъ соьзлерин кулланып, хабарга баска

ат беринъиз.

а) «Аьдем кыйынлыкта сыналады».

б) «Дуньяда аьдемнен баа зат йок».

– Текстинъ бас маьнесин анълаткан соьзлерди тавып окынъыз.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Юмаклар шешуьв.

Балтадан авыр, балдан таьтли. (*Уйкы*).

Тык-тык этер, тык этер,

Уйкынъды эки боьлер.

Кешикпе деп, ол сага

Заманды тилсиз билдирер. (*Саьат*).

2. Оьз алдына ислевге тускарлав.

– «Эриншектинъ эртени битпес» – олай деген не ди? (*Окувшылардынъ айтканларын толтырып, окутувшы тамамлайды эм буьгуьнги исин эртенге калдырып баратаган бала акында окьякларын айтады*).

– Ойланъыз, окып болган сонъ айтарсыз – Асантай сизге ярадыма яде ярамайма? Неге ярамады?

3. Макалады окутувшы яде аьруьв окыйтаган бала окыйды (сорав, тавыслав белгилерди тавысы ман коьрсетип).

4. Макаладынъ маьнесин калай анълаганларын тергев мырат пан 1–2 сорав бериледи.

– Асантайдынъ уйкысын нелер боьледи?

– Асантай акында не деп айтарсыз?

5. Дурыс, соьйленисли окувга аьзирленип, окувшылар макалады оьзлери окып шыгадылар, китаптагы суьвретти карайдылар.

6. Тыншаюв такыйкасы.

Аякларымыз бан – топ, топ, топ!

Колларымыз бан – хлоп, хлоп, хлоп!

Коьтеремиз колларды – йогарга!

Туьсиремиз – тоьменге!

Кол ысласып, айланамыз – онъга!

Айланамыз – солга!

7. Уьзиклер мен окув.

8. Рольлер мен окув.

IV. Тамамлав.

– Асантай акында не зат айтарсыз?

– Айтувларды окынъыз.

Эриншектинъ эртени битпес.

Калган иске кар явар.

Буьгуьнги исинъди эртенге калдырма.

– Оларды Асантайга кенъес этип бермеге болама?

– Автор макалады «балдан таьтли» деп не уьшин атаган?

– Текстке оьзинъиз ат беринъиз.

– Асантай сизге ярадыма?

– Сиз ога кайдай кенъес берерсиз?

Уьйге борыш: хабарды дурыс, соьйленисли окып билмеге.

КАЛАЙ АЬРУЪВ БИЗИМ КЫС

Бу тема бойынша класста эм класстан тыс окумага деп С. Капаевтинъ «Басланув» деген хабары, А. Киреевтинъ «Кыс», «Янъы йылдынъ тойында», М. Курманалиевтинъ «Яс Баяк» деген ятлавлары, кыс акында юмаклар, айтувлар киргистилген. Окувшылар оларды окув ман кыс табиаты ман танысадылар, кыста айванлардынъ аьли, аьдемлердинъ ислери, кыскы ойындар эм кыскы байрам – Янъы йыл акында окыйдылар.

Кыс акында окыган шыгармалардан баска болып, окувшылар кыстагы табиатты тергев ислерин юргистедилер, табиатка экскурсияга барадылар. Онда оьсимликлердинъ аьли мен, кайсы тереклер яланъаш калган, кайсылары япыракларын тасламайды, кыскы табиаттынъ ярасыклыгы ман танысадылар; тоьгеректе баьри зат та ак ювыркан ман ябылган, боьтенде тереклер бек ярасык: бутаклардагы кар куьннинъ коьзинде айлак та бек йылтырайды эм с.б. Окувшылар мунда калган куслардынъ яшавын тергейдилер, оларга ембергиш ясайдылар, азык бередилер, кусларды танып уьйренедилер.

Текст уьстинде озгарылатаган ислерден окувга артык эс бериледи. Онынъ ярдамы ман текстинъ энъ маьнели ерлери сайланып алынады. Окувшылар берилген соравга явап уьшин, оьзлерининъ айтканларын бегитер уьшин, тексттен керек ерди тавып окып уьйренедилер. Сайлап алып окув ман план туьзгенде, маьнесин кайтарып айтувда, соьзлер мен дурбатлар ясав ман да пайдаланмага болады. Маьнесин кайтарып айтувдынъ туьрли кеплери де озгарылады.

Бу дерислерде художестволы шыгармадынъ тили уьстинде ислев уьйкен орын тутады. Балалар окытувшыдынъ берген борышлары ман табиатты яде катнасатаган аьдемлерди суьвретлер уьшин пайдаланган оьткир соьзлерди тавып уьйренедилер. Айтпага, А. Киреевтинъ «Кыс» деген ятлавында *«ак сакалын таратып, ак шал япкан камыслык, ак камыстай соьзилган, ак йылгада ак Кобан»* эм с. б. тенълестируьвлерге эс бердирмеге керек.

Дерис 19

Деристинъ темасы: А. Киреев. «Кыс».

Деристинъ мырады: соьйленисли окып уьйретуьв; соьз байлыкларын оьстируьв; окувшыларда тоьгерек яктагы ярасыкты коьруьв, тешкеруьвли болув, табиатты суьюв сезимлерин тувдырув; ойларын толысынша, тувра келистирип айтув; окылганды эсте саклав.

Дериске керек затлар: А. Киреевтинъ портрети, китапларыннан туьзилген коьрсетпе, кыс акында дурбатлар, баска ятлавлар.

Деристинъ юриси:

І. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Кара карга: «Как!» – деди,

Ала карга «Как!» – деди,

Кара карга карап карга «Ак!» – деди,

Ала карга кара каргага:

«Канатынъды как!» – деди.

II. Уый исин тергев.

1. «Яхшы деген не зат, яман деген не зат» тема бойынша тамамлав.

– Салехжан Заляндиннинъ ятлавын эске алып, «яхшы – яман» деп не затка айтамыз, явапланъыз.

– Алал тенъ акында язган авторды айтынъыз.

– Ажбатирге биз «йигит яс» деп айтпага боламызба? Неге?

– «Балдан таътли» деген макаладынъ авторын айтынъыз.

– Асантай сизге ярадыма?

2. Берилген союзлерден айтувлар туъзинъиз.

Битнес, эриншектинъ, эртени.

Явар, иске, калган, кар.

Буъгуьнги, эртенге, калдырма, исинъди.

Шыгарар, союз, яхшы, ининнен, йыланды.

3. Киреевтинъ «Халк айтувы – акыйкат» деген ятлавын сойленисли окынъыз (51 б.)

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оъз алдына ислевге тускарлав.

(*Бу боъликтеги шыгармаларды окувда кирис хабарласув балалардынъ оъз тергевлерине таянып озгарылады*).

– Соъле бизде йылдынъ кайсы заманы ды?

– Кыстынъ кайдай белгилерин билемиз?

(*Кар явады. Сувык. Аяз. Бузлавык. Балалар шана тебедилер, Карбабай ясайдылар. Аъдемлер йылы кийи-недилер: тон, боърк, колгап эм с.б.*)

– Аъдемлер кыска калай аъзирленедилер?

– Кыскы табиат не мен ярасык?

– Кыс айларын айтынъыз (*карагыс, шилле кыс яде канъгытар, увыт*).

– Юмакты шешинъиз.

Биз, биз, биз эдик,

Кыс келгенде, биз эндик.

Ап-ак кардан балалар

Бизди ясап салдылар. (*Карбабай*).

– Кайдай туърли ойынлар ойнаймыз кыста?
(*Шана тебемиз, карбабай ясаймыз эм с. б.*)

2. Ойын.

– Биз соъле карбабай ясаякпыз.

(*Окытушы тактага 3 ак тоъгерек шыгарып салды; балалар тоъгереклерден карбабай ясайдылар; сонъ коъзлерин юмып, карбабайга бурнын, авызын, коъзлерин ябыстырадылар, басына шелек кийгистедилер, колына сыпыргыш ыслатадылар эм с.б.*)

3. А. Киреевтинъ «Кыс» деген ятлавын окытушы окыйды.

4. Балалар ятлавды оъзлери окыйдылар.

(Балалар окыяктан алдын, *авада, камыслык, баслык, ак кепешли тавларда* деген союзлерди балалар калай анълавлары тергеледи).

5. Маънесине коъре хабарласув.

– Язушы кыстынъ келуъвине суъйинеме? Оны кайсы союзлерден билемиз? (*Ак кыс келди, кувандык, ак тоъбеде ойнадык*).

– Шайир кайдай соъзди коъп кере кайтарып айтады? (*Ак*).

– Ол соъзди кайтарып коъп кере неге айтады экен?
(*Неге десе кыста баъри зат та шынтылай да ак болады*).

6. Айырып окув.

– Биринши доърт сыдырады окынъыз эм кысты аъдем мен тенълестиретаган союзлерди тавып айтынъыз : *ак сакалын таратып – ак сакал тек аъдемде болады*).

– Экинши алты сыдырады окынъыз эм онда да тек аъдемге айтпага болатаган союзлерди табынъыз (*ак шал япкан камыслык*).

– «Аяз этти ак коъпир» дегенди кайтип анълайсыз?

7. Сойленисли окув (*кыс келувине язушы да, баъри аьдемлер де куванувларын коьрсетип окымага керегин окытувшы анълатады*).

8. Тыншаюв такыйкасы.

*Ак кар ушып йогарда,
Ак шилтерли авада,
Ак кыс келди, агартып,
Ак сакалын таратып.*

(*Балалар, коллары ман кар явганын коьрсетип, айланадылар*).

9. Кыс акында юмаклар шешуьв, такпаклар айтув. Аягы йок, колы йок, терезеде оьрнек ясайды. Ол не? (*Аяз*).

Балтасыз эм пышкысыз сувдан коьспир ясаган. Ол не? (*Ол аяз*).

Япалаклап явады, ап-ак этип салады. Ол не? (*Ол кар*.)

Анамыз ун элеген, сав дуныяды ак яювге боьле-ген. Ол не? (*Кыс, кар*.)

Кыс карлы болса, аслык онъ болар.

Язда тырнаган – кыста йырлар.

10. Ятлавдынъ маьнесине коьре дурбатлар ясав: «*Ак йол, ак ер, ак терек*», «*Ак теректен актарылды ак куьртик*», «*Ак коян ман ак туьлки ак куьртикке коьмилди*» эм с. б.

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер бен таныстык?

– Шайир кайдай тенълестируьвлер кулланады?

– Кыс акында тагы да кайдай юмаклар, айтувлар, такпаклар билесиз?

– Оьзинъиздинъ эм окув косагынъыздынъ исине белги беринъиз.

Уьйге борыш: ятлавды соьленисли этип окып билмеге, яраган дестелерин ятламага.

Дерис 20

Деристинъ темасы: А. Киреев. «Янъы йылдынъ тойында».

Деристинъ мырады: соьленисли окып уьйретуьв; соьз байлыкларын оьстируьв; ойларын толысынша, тувра келистирип айтув; окув мырадын салып билуьв; тамамга еткенше, тете-тетеси мен этилеек куллыкты белгилев; окылганды эсте терен саклав; йыл шаклары акында билимлерин теренлетуьв, тешкеруьвли болув, табиатты суьюв сезимлерин тувдырув.

Дериске керек затлар: кыс, Янъы йыл акында дурбатлар, туьрли айванлардынъ суьвретлери.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Дурыс айт:

– Кар – ол секер. Сав кеше

Япалаклап явады.

Ама ерге еткенше,

Ол таьтлисин йояды.

Ха – ха – ха да, ха – ха – ха,

Ма сага да, ма мага! (*А. Киреевтен*).

а) калын язылган соьзлерди дурыс айтув;

б) текстти соьленисли окув.

II. Уьй исин тергев.

1. Балалар ятлавды оьзлери окыйдылар.

2. Тамамлав.

– Язувшы кыстынъ келувине суьйинеме? Оны кайсы соьзлерден билемиз?

– Шайир кайдай соьзди коьп кере кайтарып айтады?

– Ол соьзди кайтарып коьп кере неге айтады экен?

– Кысты аьдем мен тенълестиретаган соьзлерди айтынъыз.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оъз алдына ислевге тускарлав.

- Кыстынъ кайдай белгилерин билемиз?
- Аъдемлер кыска калай аъзирленедилер?
- Юмакты шешинъиз.

Егип шыкты шанасын

Он экинши сонъгы ай.

Савга толы дорбасын

Алып келди ... (*Кар-Бабай*)

– Кайсы йыл бир куыннен таъвесиледи? (*Янъы йыл*).

– Кайсы кыскы байрамды уыйкенлер де, саъбийлер де суыйип саклайдылар?

– Сиз Янъы йыл байрамын не уышин суъесиз?

3. А. Киреевтинъ «Янъы йылдынъ тойында» деген ятлавын окытувшы окыйды.

4. Маънесине коъре хабарласув.

– Янъы йылдынъ байрамына кайдай айванлар, куслар келдилер?

– Коърсетилген дурбатлардагы айванлардынъ атын айтынъыз (*кирпи, актамак, арслан, каплан, пил, жираф, кутан, тотыгус, карагус эмс.б.*).

– Ятлауда айтылмаган тагы да кайсы айванларды Янъы йыл байрамына шакырмага боламыз? (*Тыйын, керекшин, уый айванларды, кусларды эм с.б.*)

5. Балалар ятлавды оъзлери окыйдылар, анъламаган соъзлерди белгилейдилер:

орман – калын агашлык,

алгасайды – асыгады,

биюв – ойнав,

ал юлдыз – кызыл юлдыз эм с.б.

6. Соъленисли окув. (*Окытувшы Янъы йыл байрамы куванышлы озганын коърсетип окымага керегин анълатады*).

7. Тыншаюв такыйкасы.

Ак кар ушып йогарда,

Ак шилтерли авада,

Ак кыс келди агартып,

Ак сакалын таратып.

(Балалар, коллары ман кар явганын коърсетип, айланадылар).

8. Сайлап алып окув.

– Биринши болып ким асыгады байрамга?

– Алыстан ким келеди?

– Тотыгус пан бирге кайсы куслар келеди?

– Аязбайдынъ соъзлерин тавып, окынъыз.

– Елкады шайир калай суъвретлейди?

– Тойдынъ уыйкен куванышта озганын кайсы соъзлерден коъремиз?

9. Яраган дестеди ятлап уыйренуъв.

10. Авызлама суъврет ясав.

IV. Тамамлав.

Окувшылар дериске эм оъз аърекетлерине белги бердилер.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соъзлер бен таныстык?

– Оъзинъиздинъ исинъизге белги беринъиз.

– Сиз Янъы йыл байрамына калай аъзирленсинъиз? Аязбайдан кайдай савга саклайсынъыз?

Уыйге борыш: ятлавды соъленисли этип окып билмеге, яраган дестелерин ятламага.

Дерис 21

Деристинъ темасы: М. Курманалиев. «Яс Баяк».

Деристинъ мырады: дурыс, анълавлы окув сулып-ларын оъстирууъв; кишкейлерге ярдам этип, тенълери мен досларша яшап, ойнап уыйретууъв; ойларын толысынша, тувра келистирип айтув; окув мырадын салып билууъв; этилеек куллыкты белгилев; окылганды эсте терен саклав, алган билимди кулланып билууъв.

Дериске керек затлар: автордынъ портрети, темага келискен слайдлар, дурбатлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге етимислер сагынынъыз.

2. Дурыс айт:

Увыт келди, **увыт** келди,

Ашы елди увытып,

Бораны ман, кары ман

Ерди-коькти **сувытып**. (С. Капаев).

а) калын язылган соьзлерди дурыс айтув;

в) текстти елдинъ эскенин коьрсетип, соьйленисли окув.

II. Уьй исин тергев:

1. А. Киреевтинъ «Янъы йылдынъ тойында» деген ятлавын бир неше окувшы, ызлы-ызлап, окыйды.

2. Яттан айтув.

3. Кыскы табиат, кыскы ойындар акында хабарласув.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

– Кыс айларын айтынъыз.

– Кыс сизге не мен ярайды?

– Уьшин, балалар, кыста балаларга бек завыклы, олар туьрли ойындар ойнайдылар, зырганазык этедилер, онда баьри балалар да келедилер — уьйкенлер де, кишкейлер де. Олардынъ ишинде акыллы, нызамлы, аьдетли балалар да бар, кылыксызлар да бар. Буьгуьн биз М. Курманалиевтинъ «Яс Баяк» деген ятлавын окыякпыз.

– М. Курманалиевтинъ язган шыгармаларын айтынъыз.

2. Соьйленисли этип окытувшы ятлавды яттан айтады.

3. Маьнесин калай анълаганларын билуьв мырат пан бир неше сорап беруьв.

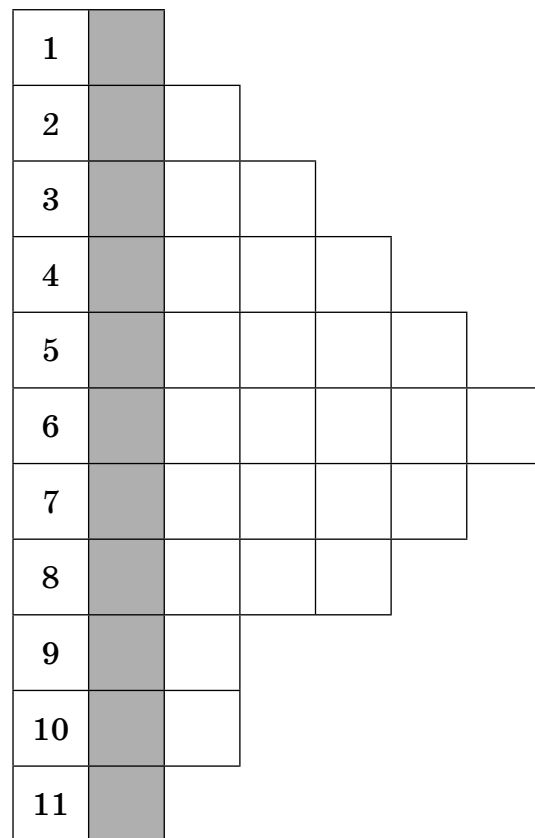
4. Окувшылар ятлавды соьйленисли окыйдылар.

5. Соьзлик ис.

Япалак боьрк, кабагы ман касы (келискен дурбатлар коьрсетип, анълатув).

6. Кроссворд пешуьв.

Кроссвордты дурыс шешсенъиз, белгиленген коьзенецлерде йогардан тоьменге белгили ногай ярыкландырувшысынынъ тукумын окырсынъыз. (М. Курманалиев).

- 1). Кардынъ туьси. (*Ак*).
- 2). Ушады, уя ясайды. (*Кус*).
- 3). Аслыктынъ туърлиси, масаклы оьсимлик. (*Арпа*).
- 4). Бурын кийизден этилген, ямгырдан, кардан саклаган кийим. (*Ямышы*).
- 5). Балыкшыдынъ алаты. (*Кармак*).
- 6). Арбага егилген косымта ат. (*Яндавыр*).
- 7). Тогерек топтай, иши кызыл оттай. (*Карбыз*).
- 8). Элдинъ иши – бесик. (*Алтын*).
- 9). Уьрмес, каппас, уьйге киси киргистпес. (*Кирт*).

10). Аьр бир колда бармак. (*Бес*).

11). Душпан. (*Яв*).

7. Тыншаюв такыйкасы.

1,2,3 – келсин мага куьш,

1,2,3 – келсин мага, келсин куьш.

Эртенъ сайын эринип,

Мен ятпайым, керинип.

1,2,3 – келсин мага куьш,

1,2,3 – келсин мага, келсин куьш.

Бираз шабып кайтайым,

Токтап, тыныс алайым.

8. Ятлав бойынша дурбатлар ясав.

9. Кыскы викторина.

– Кайсы айванлар кыста уйклайды? (*коян, аюв, туьлки, кирпи*)

– Язда да, кыста да ол ясыл (*кайын, актерек, назы*).

– Кыста биз тебемиз (*тетик, шана*).

– Кардан ясаймыз (*такта куршак, карбабай*).

– Кыста явады (*кар, ямгыр*).

– Кыста сувлар (*тасыйды, бузлайды, ирийди*).

– *Кыста куьнлер ..., туьнлер ...*

– *Язда тырнаган, кыста – ...*

– Кыстынъ зкинши айы (*карагыс, шилле, увьт*).

– *Анда бол да, мунда бол, ... уьйде бол.*

IV. Тамамлав.

– Кайсы шайирдинъ ятлавы ман таныстынъыз?

– Биз М. Курманалиевтинъ тагы да кайдай ятлавларын окыганмыз?

– Кыс акында сорав салынъыз.

– Деристе кайдай янъы билим алдынъыз?

Уьйге борьш: ятлавды соьйленисли этип яттан уьйренмеге; «Яс Баяк» деп атап, дурбат ясамага; ясы уьйкенлер мен С. Капаевтинъ «Басланув» деген хабарын оқымага.

АБРЕКЕТТЕ – БЕРЕКЕТ

Куллык темасына программа ман Ф. Абдулжалиловтынъ «Куллык алсын колынъыз», М. Авезовтынъ «Арбага ким егилер?», А. Киреевтинъ «Оьтпек» деген ятлавы, «Коразды оьлимнен куткарган тавык» эртегиси, Е. Булатуковадынъ «Эриншек Амит» деген хабары эм баска шыгармалар киргистилген. Куллык акында хабарлар окув китаптынъ баска боьликлеринде де бар. Оларды окув ман балалар туьрли усталыклар ман, аьлиги замандагы кеспилер мен танысадылар, аьдем яшавында куллыктынъ кайдай маьнеси барлыгы акында билгенлери артады. Балалар анълайдылар – олардынъ тоьгерегиндеги баьри затлар (мектебте, уьйде болсын) аьдем коллары ман этилген, оларда аьдемлердинъ кыйыны бар, бизим кыралда куллыкшы аьдемге уьйкен сый этиледиди. Аьдем каерде ислесе де – станок янында, данъылда, стол янында яде уьйде – онынъ куллыгы сыйлы, пайдалы, аьдемлерге керекли.

Балалар класста эм уьйде окып таныскан адабият шыгармаларынынъ геройлары оларга анъламага ярдам этер – балалар соьле де коьп зат этип биледилер, а бас куллыклары олардынъ окув болады. Окув, билим алув да – уьйкен куллык. Эм ол куллык тек балалардынъ оьзлерине, олардынъ ата-аналарына тувыл, а бизим Элимизге керек.

Аьр бир куллык та – ол бир кишкей болса да, бек уьйкен, кыйын болса да, аьдемлерге керегин анълав – аьдемде кайдай ды яваплык сезимлер тувдырады, куваныш береди. Деристе балалар куллык акында

алган билимлери онынъ куллыгы – окувы мен байланыста озса, окув дерислерининъ тербиялав маьнеси, элбетте, артар.

Класста балалардынъ эткен куллыкларына даьым аьруув белги берип, куллык акында тек дерислерде окып калмай, уьйде кайдай ды куллыклар берип эттирмеге керек. Балаларды класстарында оьзлери кишкей иелер экенин анълавга уьйретип, класста болган йорык уьшин, окув затлардынъ саклыгына яваплык сезип уьйретпеге керек.

Балалардынъ куллык этип билуувлерин иьгилетуув, куллык суюв сезимлерин тербиялав – мектебинъ бас эсапларынынъ бири. Художестволы шыгармалар, баладынъ юрегине етип, геройлар ман бирге куванмага, кайгырмага амал береди. Олар баладынъ юрегинде туьрли сезимлер тувдырадылар – куллык суюмевшилерге, эриншеклерге селеке этедилер, куллыкшы аьдемди сыйлап уьйретедилер.

Дерис 22

Деристинъ темасы: Ф. Абдулжалилов. «Куллык алсын колынъыз».

Деристинъ мырады: дурыс, анълавлы окув сулышларын оьстируув; ойларын толысынша, тувра келистирип айтув; окув мырадын салып билуув; этилеек куллыкты белгилев; окылганды эсте саклав, алган билимди кулланып билуув; куллык суюв сезимлерин кеплев; куллыкшы аьдемге сый берип уьйретуув.

Дериске керек затлар: Ф. Абдулжалиловтынъ портрети, китапларынан туьзилген коьрсетпе, туьрли усталыкларды коьрсеткен дурбатлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Саламласув.
2. Дурыс айтув такыйкасы.

Кар, кар, япалак!

Ак шыбындай ушады.

Кийиминъе конады,

Тоггеректи ябады.

Кар, кар, япалак!

Ясы уьйкен балалар

Карбабайды курганлар.

Эски шелек басында,

Кызыл пыхы бурнында,

Копар болды кар куршак!

Кар, кар, япалак!

а) ятлавды суьйинишли тавыс пан окынъыз;

б) калын язылган соьзлерди дурыс айтынъыз.

в) тактага карбабай суьвретлев (3-4 бала), энъ ийги суьвретшиди сайлав, белгилев.

II. Уьй исин тергев.

1. «Кыс» темасы бойынша тамамлав.

– Кыс айларын айтынъыз.

– Кыс сизге не мен ярайды?

– Кыста куслар не зат ашап яшайдылар?

– Сиз оларга кайтип ярдам этесиз?

2. «Кыс» темасы бойынша викторина озгарув.

Бу сыдыралар кайсы ятлавлардан:

а) «Ак кыс келди агартып,

Ак сакалын таратып»...

б) «Боьрки туьскен басына,
кабагы ман касына». Ол ким?

в) «Басланув» аьдети акында не билдинъиз?

3. Юмаклар шешуьв.

а) Келди мене Акбийке,

Куьпелеклер ушырды.

Боьрк кийгисти терекке,

Ап-ак этти азбарды. (Кар).

б) Оьрнекленген терезе:

Эне терек, кой, кораз.

Оьнерлерин мол тизген

Ол не уста? (Ол аяз).

в) Егип шыкты шанасын

Он экинши сонъгы ай.

Савгага толып дорбасы

Алып келди ... (Аязбай).

(Тамамлав, баргы беруьв).

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

«Куллыкшыга куьн етпес,

Куллыксызга куьн кетпес».

Балалар айтувды хор ман окыйдылар. Окувшылар ман хабарласа келип, окытувшы «Бу тема бойынша не затлар акында окыякпыз деп ойлайсыз?» – деп сорайды эм балалардынъ ата-аналары, кардашлары, аьптелери каерде, кайдай куллык этуьви акында хабарлатады.

2. Деристинъ темасы ман таныстырув.

Куллыкшы аьдемге сый берип, коллардынъ эткен затларын саклап уьйретер уьшин, окытувшы энъ кишкей зат – карандашты, яде мектебтеги затларды, уьйдеги затларды этер уьшин аьдемлердинъ кайдай бир куллыклар этуьвлери акында айтады. Аьдемлер оларды этер уьшин, машиналар ясар уьшин, сизинъ уьстинъиздеги кийимлерди тигер уьшин, аслык оьстирип, бизге оьтпек егистер уьшин бек уьйкен куьш саладылар, терен билимлери мен пайдаланадылар. Олардынъ баьрисин де сизинъ ата-аналарынъыз, уьйкен кардашларынъыз эткенлер. Сиз де оьсип уьйкен боларсыз, окырсыз эм аьр биринъиз оьзинъизге яраган куллыкты сайларсыз. Аьр бир авылда куллык суьйген, алдышы куллыкшылар бар, биз оларды сыйлаймыз, мактаймыз (оьз авылыннан мысалыга 1–2 аьдем акында айтады).

3. Соьйленисли этип оқытувшы ятлавды яттан айтады.

4. Маьнесин калай анълаганларын билуьв мырат пан, бир неше сорав беруьв.

5. Окувшылар ятлавды соьйленисли окыйдылар.

6. Соьзлик ис.

Шокаторгай (дурбат коьрсетиледи),

аьрекет – куллык, ис,

танъ агарув – танъ атув.

7. Сайлап алып окув.

– Шайир танъ атувын калай суьвретлейди?

– Шырторгайдынъ йырын тавып, окынъыз.

– Ятлавдынъ бас ойын тавып, окынъыз.

8. Соьйленисли окув (*тувра соьзлерди тавысты коьтерип айтув, йыймада логикалык ургы туьсетан соьзди тавып окув*).

9. Заманнынъ калганына коьре, С. Заляндиннинъ «Куллыкшы кыз» деген ятлавын окумага болады.

IV. Тамамлав.

– Кайсы шайирдинъ ятлавы ман таныстынъыз?

– Биз Ф. Абдулжалиловтынъ тагы да кайдай ятлавларын окыганмыз?

– Деристе кайдай янъы билим алдынъыз?

– Айтувларды толтырып айтынъыз.

Аьрекетте – ...

Язда мыйы кайнаганнынъ

Калган иске

Коьз коркак,

– Куллык, ис акында билген айтувларынъызды эске алынъыз.

– Оьзинъиздинъ деристеги исинъизге белги беринъиз.

Уьйге борыш: ятлавды соьйленисли этип окып билмеге, яраган дестелерин ятламага.

Дерис 23

Деристинъ темасы: Б. Баисов. «Мурат ер казады».

Деристинъ мырады: дурыс, анълавлы окув сулып-ларын оьстируьв; ойларын толысынша, тувра келисти-рип айтув; окув мырадын салып билуьв; этилеек кул-лыкты белгилев; окылганды эсте саклав, алган билим-ди кулланып билуьв; куллык суьвов сезимлерин кеплев; куллыкшы аьдемге сый берип уьйретуьв, аьдемге ку-ваныш, сый аькелуьвши куллык экенин анълатув.

Дериске керек затлар: окув китаплар, куллык акында такпаklar, темага келискен дурбатлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Эбин билмей куллыктынъ,

Куьни-бурын мактанма...

Эх, ланъкага йолыктым,

Этейим деп катлама.

Ах, катлама, катлама,

Кабат-кабат катлама.

Эте алмай катлама

Эки коьзим батлаган. (*М. Авезов*).

– «Эбин билмей куллыктынъ

Куьни-бурын мактанма» дегенди калай анълайсыз?

– Текстти туьрли (мактанув, акыл уьйретуьв, оькинишли) интонация ман окынъыз.

II. Уьй исин тергев.

1. Ф. Абдулжалиловтынъ «Куллык алсын ко-лынъыз» деген ятлавын кезуьв мен окыйдылар (*ду-рыс, соьйленисли окувга эс бериледи*).

2. «Аьрекетте – берекет» деген айтувдынъ маьне-син шешуьв.

3. Окувшылардынъ явапларын тамамлав.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Юмак пешуув.

Бес кардаш бир ясында, тек бойлары баска. – Ол не? (*Бес бармак*).

Бар ол сенде, менде де,

Бек керек зат, не ди ол?

Ислеп кырда эм уйде

Эринмейди эки (*кол*).

2. Оьз алдына ислевге тускарлав.

– Балалар, биз соьле не акында окыймыз? (*Куллык акында*).

– Коллар аьдемге не уьшин керек? (*Куллык этуьв уьшин*).

– Дурыс, коллар аьдемге куллык этуьв уьшин керек. Мине сиз аьли де кишкейсиз, кене де сизинъ кишкей колларынъыз коьп затлар этеди – сиз мектебте язасыз, дурбат ясайсыз, каралды тазалайсыз, тереклер эгесиз, уйде болса – уй сыпырасыз, сув аькелесиз, казан-аякты ювасыз, кийимлеринъизди тазалайсыз, тавыкларга ем бересиз. Ол баьриси де куллык.

Биз буьгуьн Батыр Баисовтынъ хабарын окыякпыз. Ол «Мурат ер казады» деп аталады. Хабарды оьзинъиз окып шыгынъыз эм Мурат кайдай ярдам эткени акында айтарсыз.

3. Окувшылар хабарды оьзлери окып шыгадылар эм окытувшыдынъ соравларына яваплар бередиленер.

4. Рольер мен окув.

5. Оьз алдына ислев.

а) М. Киримовтынъ «Эгизлер» деген ятлавын окув.

б) Балалардынъ кылыкларына белги беруьв.

IV. Тамамлав.

–Халк куллыкшы аьдемди мактайды, сыйлайды, зриншекке селеке этеди. Куллык, куллыкшы аьдем акында ногайда коьп такпаклар бар, мине олардынъ бир нешеви:

«... .. , кол баьтир».

«Колларынъды созбасанъ,».

«..... эртени битнес».

– Сиз уйде тазалыкты калай саклайсыз?

– Уйкенлерге кайдай ярдам этесиз?

– Окылган хабарга оьзинъиз ат беринъиз («Куллыкшы яс Мурат», «Кишкей ярдамшы» эм с.б.).

– Оьзинъиздинъ деристеги исинъизге белги беринъиз.

Уйге борыш: хабарды окумага, уйде оьзи этетаган куллыгы акында хабарламага.

Дерис 24

Деристинъ темасы: А. Киреев. Оьтпек.

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстируьв; окувга, билим алувга ымтылысларын оьстируьв; оьтпекти, оны оьстируьвши аьдемди сыйлап уйретуьв; оьз исине белги беруьв.

Дериске керек затлар: окув китаплар, «Аьрекетте – берекет» темага багысланган дурбатлар, слайдлар, А. Киреевтинъ каьрти, китапларыннан туьзилген коьрсетпе.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Коькеги мен, коьрки мен

Кызгалдактынъ тоьстуьпте

Шешек аткан боьрки мен

Келди, келди коькек ай.(С. Капаев).

Соьзлик: *шешек* – *шешекей*; *кызгалдак* – *майталкан* (орысша: *мак*).

- а) калын язылган соьзлерди дурыс айтув;
- б) ятлавды суьйинишли интонация ман окув.

II. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

(Окытувшы аслык оьстирувшилер, эгиншилер, олардынъ ислери акында кирис хабарласув озгарады).

– Аслык оьстирувши усталык акында не билесиз?

– Кимнинъ ата-анасы аслык оьстиреди?

– Аьдемнинъ яшавында оьтпектинъ кайдай маьнеси бар?

Балалардынъ айтканларын тамамлап, окытувшы айтады:

– Дурыс, балалар, оьтпек бизим сыпырага туьскенше, узак заман кетеди. Оны эгиншилер эгедилер, оьстиредилер, йыйып аладылар. Бийдайдан туьйирменде ун этедилер, уннан оьтпек писиредилер. Оьтпек бек сыйлы, «онынъ бир туьйирин ерге туьсирменъиз, аяк астына тасламанъыз», деп уьйретедилер бизди атайлар. Биз оьтпексиз бир асты да ишпеймиз, эртенъликте де, уьйледе де, кеште де асты оьтпек пен ишемиз. Оьтпек – энъ керекли, энъ баалы азык. Соннан себеп оьтпек оьстирувши аьдемнинъ усталыгы бек керекли, бек сыйлы.

Темага келискен дурбатлар каралады, олар бойынша хабарласув озады.

Балалардынъ айтканларын тамамлап, окытувшы айтады:

– Оьтпек акында ятлавлар язылады, дурбатлар ясалады. Келген сыйлы конакты орыслар оьтпек пен, туз бан йолыгадылар.

– Аслык оьскен ызанды ким коьрген? Ол куьзде кайдай болады? Язда, аслык пискен шакта, ызан кайдай болып коьринеди?

– Бурын аслыкты орак пан органлар, аслык шалатаган комбайнлар болмаган. Соьле кайдай машиналар билесиз? (трактор, сеялка, комбайн эм с. б.).

– Сол шаклы аьдемлер оьстирген оьтпекти сыйлап билмеге керек. Оьтпекти калай сакламага керек?

– Оьтпекти катырып тасламанъыз, аяк астына туьсирменъиз – онда коьп аьдемлердинъ кыйыны бар.

Белгили ногай шайири Аскербий Киреев куллыкшы аьдемди оьрметлеп, «Оьтпек» деп атап, ятлав язган. *(Онынъ каьртин коьрсетеди).*

Мен А. Киреевтинъ яшав йолын эм яратувшылыгын эске алгым келеди.

Аскербий Суюнович Киреев (1938 - 2011) Карашай-Шеркеш областининъ Карачаевск каласында тувган. Карамурзай авылынынъ мектебин, Черкессктинъ педагогикалык училищесин, Карашай-Шеркеш пединститутын кутылган. Элли йылдан артык «Ногай давысы» республикалык газетасында ислеген, ногай адабиятында язувшы, журналист эм балалар шайири деп кенъ белгили болган.

Аскербий Суюнович Киреевтинъ коьплеген ятлавлары балаларды куллык суьювликке, йигитликке, танълыкка эм татымлыкка уьйретедилер.

Яратувшылык асабалыгын 20-дан артык китаплары туьзеди. Олардынъ коьбиси – балалар ушин язылган ятлавлар йыйынтыклары.

Аскербий Суюнович Киреев – КЧР-дынъ Халк шайири, РФ маданиятынынъ сыйлы куллыкшысы, Сый орденининъ иеси.

2. «Оьтпек» деген ятлавды окытувшы соьйленишли этип оьзи окыйды, анъламага кыйын коьрген соьзлерин, байланысларын анълатады:

денимде – кевдемде,

рахатланып – тынышлы болып,

куьш кайнайды – куьш-куват коьп эм с.б.

3. Соьйленишли окувга аьзирленип, окувшылар ятлавды оьзлери окып шыгадылар, сонъ ызлы-ызлап окыйдылар.

4. Тыншаюв такыйкасы.

1, 2, 3 – келсин мага куьш,

1, 2, 3 – келсин мага, келсин куыш.

Эртенъ сайын эринип,

Мен ятпайым, керинип.

1, 2, 3 – келсин мага куыш,

1, 2, 3 – келсин мага, келсин куыш.

Бираз шабып кайтайым,

Токтап, тыныс алайым.

5. Уннан кайдай туурли аслар этилууви акында хабарласув (*катлама, бавырсак, локым, боьреклер, лакса, инъкал эм с.б.*)

6. Окувшылар ятлавды оьзлери оқып шыгадылар, ятламага аьзирленедилер.

7. Темага келискен дурбатларды карав, хабарласув.

8. Ойын «Энъ де тапкыр».

Сыйырда – бузав, атта –..., койда –..., туьеде –..., ийтте –..., эшкиде –..., тавыкта –..., казда –..., куста –... .

– Уьй айванлары кайда пайда аькеледи?

IV. Тамамлав.

– Кайсы шайирдинъ яратувшылыгы ман таныстынъыз?

– «Куллыкшыга куьн етпес, куллыксызга куьн кетпес», деген айтувды калай анълайсыз?

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

– Халк куллыкшы аьдемди мактайды, сыйлайды, зриншекке селеке этеди. Куллык, куллыкшы аьдем акында такпакларды эске алайык:

«Ковз коркак та,».

«Колларынъды созбасанъ,».

«Эртени, эриншектинъ, битпес».

– Ис алатларын билесизбе?

Бал-..., пыш-..., ыс-..., шовь-...., кан-..., каз-.... шап-... .

– Кайдай туурли кеспилер билесиз?

Уьйге борыш: ятлавды соьйленисли этип оқымага, сорауларга яваулар аьзирлемеге.

ЯЗЛЫК

Язлык темасына киргистилген ятлавлар эм хабарлар табиатта язлыктынъ келуьвининъ суьвретлерин береди: кар ирийди, куслар йылы яклардан кайтып келедилер, суулар тасыйдылар, язлыкта айванлардынъ яшавы туурленеди, ерде эм тереклерде биринши ясыл оьлен эм япыраклар коьринедилер эм с.б. Бу боьликке кирген шыгармалар: С. Капаевтинъ «Шабден» эм «Сабантой» деген ятлавлары, М. Аvezовтынъ «Анага савкат» деген хабары, М. Булгаровадынъ «Навруз келди, муьбарек!» эм баскалар язлыкта биринши коьгоьлен коьринуьви, кыр куллыклардынъ кайнап баславы, 8 Март эм Енъуьв байрамы келуьви акында айтадылар.

Бу боьликтеги шыгармалар уьстинде куллык эткенде, соьзлер мен дурбатлар ясав ислерине уьйкен эс бериледи, ол зат окувшылардынъ байланыслы соьйлемлерин оьстируьвге, ойлап уьйренуьвге себеп болады.

Алдыда окулган темалардагындай болып, бу темадагы шыгармаларды оқыганда да, соьзлик ис эм шыгармадынъ тили уьстинде озгарылатан куллыклар барадылар: тил ярасыклав амалларын тавып, катнасатаган геройлардынъ ислерине белги берип, болатан коьринислер акында айтып, синонимлер табадылар, оларды баскалар ман тенълестирип уьйренедилер, сорауларга яваулар бергенде, оларды соьйлемде кулланадылар: *табиат янланды, куьнининъ йылы савлеси, йылы шувак, коьк шаьбден, навруз айы, тоьгерек ясыл куьйиз бен ябылады эм с.б.*

Окувшылар табиаттынъ янлануьвин оьз коьзлери мен коьрмеге, кулаклары ман эситпеге эм сезбеге

тийислилер: куслардынъ йырын, сувдынъ шувылдаган тавысын да эситерлер, аьли савлай иримеген карлы ерде язлыктынъ биринши шешекейин – шаьбденди коьрерлер. Окувшылар биринши ясыл оьлен мен сукланадылар, язлыктынъ белгилерин сезедилер: *салкын елемик, таза коьк, туьрли айванларга усаган булытлардынъ кеби; биринши шешекейлер эм с.б.*

Йылгадынъ ягасында яде паркта олтырув, язлык сеслерди тынълав, янъы шыккан оьсимликлерди, тереклердинъ буьрлерин коллары ман ыслав, шешекей ийискилев – булардынъ баьриси де язлыктынъ келувин шынтысы ман сезбеге амал берер эм балаларга уьйкен куваныш аькелер.

Ятлавларды уьйренгенде, соьйленисли окув сулып-ларын оьстирувв ислери барады, шайирлердинъ тил ярасыклав амаллар ман пайдаланган соьзлерине эс бердириледи: *«коькте куьлди куьн коьзи», «коьк коьзлерин кенъ ашты»* эм с. б.

Дерис 25

Деристинъ темасы: С. Капаев «Шаьбден».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли, анълавлы окув сулып-ларын оьстирувв; ойларын толысынша, тувра келистирип айтып уьйретуьв; ятлавдынъ маьнесин анълавга етисуьв; язлыкта табияттынъ янлануву ман, онда болатаган туьрленислер мен таныстырув, язлык табияты акында билгенлерин теренлетуьв, табиятты суьйип, саклап билуьв сезимлерин тувдырув; йолдаслары эм окытувшы ман етимисли ислев; алган билимлерин тергев.

Дериске керек затлар: С. Капаевтинъ каьрти, «Шаьбден» ятлавы; А. Саврасовтынъ «Карашавьке-

лер келген» деген суьврети, язлык табиятын коьрсеткен суьвретлер, слайдлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Язлык келди **кувантып,**

Кара ерди **бувлатып,**

Шоькыракты **шувлатып,**

Язлык келди, язлык келди **кувантып.**

а) калын язылган соьзлерди дурыс айтынъыз, маьнесин анълатынъыз;

б) ятлавды соьйленисли, суьйинишли тавыс пан окынъыз.

II. Уьй исин тергев.

1. «Аьрекетге – берекет» деген тема бойынша тамамлав хабарласув.

2. Бу сыдыралардынъ авторларын айтынъыз.

«Аьрекетсиз яшав йок,
Коьнъилимиз болмас ток»....

«Карап турмас Маргаба
Эртенъликте турганнан»....

«Тиледилер мысыкка–
Эки коьзли кысыкка

Егилмеге арбага»...

3. Юмаклар шешуьв.

(*Окув китаптынъ 73-74 б.*)

– Куллык, ис акында кайдай айтувлар, такпаклар билесиз?

– Билимли болар уьшин, калай каьр шекпеге керек?

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав (*балалардынъ оьз тергевлерине таянып озгарылады*).

а) Юмакты шешинъиз.

Дунья кезер доьрт аданас, доьрт кардаш:

Ак яювын тоьсеп шыгар бириси,

Ясыл этер экиншиси, бир караш.

Емислерди ашатады уьшинши,

Саргайтады тоьгеректи доьртинши.

(Кыс, язлык, яз, куьз).

б) Язлык, язлыктынъ келуьви мен табиатта болган туьрленислер акында окувшылар не билуьвлерин тергер уьшин, сораулар бериледи:

– Язлыктынъ келгенин неден билесиз?

– Язлыктынъ кайдай биринши белгилерин сездинъиз?

– Язлык айларын айтынъыз *(навруз айы, коькек айы, куралай)*

– Язлык табиаты не мен ярасык?

– Язлык бизди не зат пан суьйинтеди? *(Куьн йылы, куслар йырлайдылар, коьгоьлен туьган, туьрли шешекейлер атады).*

– Юмакты шешинъиз:

Карды тести туьртенълеп,

Басын йогар коьтерди.

Язлык келди, язлык деп,

Кырды бийлеп коьгерди. *(Шаьбден).*

3. С. Капаевтинъ «Шаьбден» деген ятлавын окытаяктан алдын, окытувшы соьзлик ис озгарады:

– Балалар, коьгоьленнинъ туьси кайдайды? *(Ясыл)*

– Ногайлар коьгоьлен ясыл деп айтаяктынъ орнына «коьк оьлен» дейдилер, соннан себеп С. Капаевтинъ ятлавында биз коьп кере «коьк» деген соьз бен расамыз: *коьгерди, коьк шаьбден, коькшил, коьк коьзлерин.*

4. Ятлавды окувшылар оьзлери окыйдылар, эм шайир язлыктынъ кайдай белгилерин сезгенин айтадылар; анъламаган соьзлерин сораидылар.

5. Ятлав маьнеси ягыннан анъламага кыйын болган себепли, аьр бир доьрт сыдырады окув эм айы-

рув: куьн таягын кенъ таслап – *куьннинъ савьлелери не автор куьн таягы деп айтады*, куьнди янлы этип кайтип айтады *(коькте куьлди куьн коьзи).*

Экинши десте: язлык келди, коьгерди, **коьрк атты** — *ер юзи ярасык болды; куьнтоьс* – *куьн тиийип туратаган ер, шаьбден коьрк атты* — *оьсти, коьтерилди, коьрктетей болды.*

Уьшинши десте де солай айырылады.

6. А. Саврасовтынъ «Кара шаьвкелер келген» деген дурбатын карав эм ятлавдынъ маьнеси мен тенълестируьв.

7. Ятлавды кайтаралап ызлы-ызлап окув эм аьр дестеге соьзлер мен дурбатлар ясав.

7. Соьйленисли окувга аьзирленуьв.

(Окытувшы анълатады: язлыктынъ келуьвине язувшы да, баьри аьдемлер де куванууларын коьрсетип окымага керек).

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

– Язлыкта табиатта кайдай туьрленислер болады?

Уьйге борыш: ятлавды соьйленисли этип ятлап уьйренмеге, шаьбден шешекейдинъ суьвретин ясамага; ясы уьйкенлер мен С. Капаевтинъ «Бердази» деген макаласын окымага.

Дерис 26

Деристинъ темасы: М. Аvezов «Анага савкат».

Деристинъ мырады: дурыс, анълавлы окув сулышларын оьстируьв, тилди ярасыклав амалларын кулланып уьйретуьв; ятлавдынъ маьнеси мен таныстырув; анады суьйип, сыйлап билуьв сезимлерин оьстирмеге себеп этуьв.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

– Куьндей йылы ким?

– Анам, анам,анам!

– Айдай сылув ким?

– Анам, анам,анам!

Анадынъ аясы –

Баладынъ уясы.

Бавырына басса –

Бал татый уйкысы.

Айдиявлап уйклатады

Анам, анам, анам!

Аьр эртенъ мен уянтады

Анам, анам, анам! (М. Авезов).

а) ятлавды соьйленисли окув;

б) Шайир кайдай тенълестируьвлер кулланады?
(*куьндей йылы, айдай сылув, анадынъ аясы – баладынъ уясы, бал татый уйкысы*).

II. Уьй исин тергев.

1. Окувшылар С. Капаевтинъ «Шаьбден» деген ятлавын соьйленисли окыйдылар, уьйренгенлер – яттан айтадылар.

2. Тамамлав.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

– Тезден бизим суьйикли аналарымыздынъ байрамы. Сиз аналарга ярдам этесизбе?

– Ананъыз уьйде не этеди, куллыкта не этеди?

– Байрам куьнге кайдай савга аьзирлейсиз?

– Энь де баалы савга – ол шешекей. 8-нши Март – уьйкен маьнеси болган куванышлы байрам, оны савлай дуньядагы аьдемлер белгилейдилер. Аьелинде анадынъ маьнеси айлак уьйкен: балаларды тербия-

лайды, аьел акында каьр шегеди – балалар, ясы уьйкенлер аьелде бир-бирин сыйлав аьдетин саклайды. Эрлер болса, кыскаяклыларды (анасын, аьптесин, карындасын) сыйлайды, оларга ярдам этеди, олардынъ ден савлыкларын саклайды, тыншаймага амал береди, оларга аьруьв соьзин айтып, эс берип биледи.

(*Амал болса, байрам алдындагы куьнлерде окувшылар ман йолыгыспага аналардынъ бирин шақырмага болаяк. Балалардынъ анасы, дериске келип, оьз куллыгы, баска кыскаяклылардынъ куллыгы акында айтады, этетаган заты аькелингендей болса, бир неше зат коьрсетеди.*

Яде балалардынъ аналары куллык этетаган ерге экскурсия озгарылады).

– Баьри де аналар балалары акында каьр шегедилер, оларды танъ болынъыз деп, тек ийги затларга уьйретедилер. Эгер балалар осал окысалар, тынълавсыз болсалар, анадынъ юреги авырыйды, ол кайгырады, куьеди; керисинше, эгер балалар тынълавлы, аьдетли болсалар, аьдем сыйлап билселер, бавырмалы болсалар, ана куванады.

2. «Анага савкат » деген ятлавды окытувшы оьзи окыйды, эм балалар оьз аьелерине, аналарына савга этип не затлар аьзирлевлери акында хабар барады.

3. «Анага савкат » деген ятлавды балалар бас деп савлай оьзлери окып шыгадылар, сонъ уьзиклеп окыйдылар.

4. Оьз алдына ислев.

(*А. Киреевтинъ «Ана» деген ятлавын оьз алдына окув*).

– Дуньяда энъ баалы деп шайир кимди санайды?

5. Темага келискен дурбатларды карав, хабарласув.

6. Тамамлав.

– Кайсы шайирдинъ яратувшылыгы ман таныстынъыз?

– Айтувлардынъ маънесин калай анълайсыз:
«Кус, уяда не коърсе, ушканда да соны этер»;
«Атадан коърген ок йонар, анадан коърген тон
пишер».

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соъзлер бен таныстык?

– Оьзинъиздинъ исинъизге белги беринъиз.

Уъйге борыш: «Анага савкат» ятлавды окума-
га, аьр ким оьз анасы акында хабар туьзбеге.

Дерис 27

Деристинъ темасы: Д. Туркменов. «Навруз ай».
М. Булгарова. «Навруз келди,
муьбарек!»

Деристинъ мырады: соьйленисли окув сулыпла-
рын, ой оьткирлигин, окувга, билим алувга аваслык-
ларын, соъз байлыкларын оьстируьв; окувшыларда
табиаттагы ярасыкты коьруьв, тешкеруьвли болув,
табиатты суьюв сезимлерин тувдырув; ногайдынъ
туьрли аьдетлери, байрамлары ман таныстырув,
оларды тутув сезимлерин тербиялав.

Дериске керек затлар: язлык акында дурбатлар,
дискке язылган «Навруз йыры».

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Сабантой да, баска той да

Навруз айында озады.

Ногайда туьрли аьдет деп,

Коьплердинъ коьзи кызады.

«Навруз келди, муьбарек!» – деп

Шабадылар балалар.

Ахыр-туьрли зияпетке

Толадылар дорбалар.

а) калын язылган соъзлерди дурыс айтув;

б) ятлавды суьйинишли интонация ман окув.

II. Уъй исин тергев.

1. Окувшылар М. Авезовтынъ «Анага савкат»,
А. Киреевтинъ «Ана» деген ятлавын соьйленисли
окыйдылар, уьйренгенлер – яттан айтадылар.

2. Аналары акында язган хабарларды окув,
суьвретлерди карав, белги беруьв.

3. Тамамлав.

– Дуныяда энъ баалы аьдем деп шайирлер кимди
санайдылар?

– Сиз аналарынъызга кайдай ярдам этесинъиз?
Не мен суьйинтесинъиз?

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Кирис хабарласув.

– Сизинъ аьел Навруз байрамын белгилейме?

– Ногай халкынынъ ярасык, коьрнекли аьдетле-
ри, байрамлары, тойлары айлак коьп. Олардынъ
бири – Навруз куьни.

Навруз байрам – Янъы йыл ман кутлав байрамы.
Бу байрам 21 мартта белгиленген. Навруз байрамга
эртеден аьзирленип баслаганлар. Эр кисилер карал-
дыларды, азбарларды тазалаганлар, кораларды, уьй
ябувларды туьзеткенлер. Кыскааяклылар уьйлерди
йыйыстырганлар, аклаганлар, куьйизлерди куьнге
шыгарып кептиргенлер, шанъларын какканлар, уьй-
ден керексиз, эски затларды таслаганлар. Аналар ба-
лаларына янъы кийимлер тиккенлер. Буьгуьн дерис-
те биз Навруз байрам акында М. Булгаровадынъ
«Навруз келди, муьбарек!» эм Д. Туркменовтынъ
«Навруз ай» деген ятлавы ман танысаякпыз. Джан-

булат Туркменовтынъ яратувшылыгына белгили язувшымыз Фазиль Абдулжалилов йогары белги берип, оны шынты халк шайири деп санаган.

2. Д. Туркменовтынъ «Навруз ай» деген ятлавын окытувшы окыйды.

3. Балалар ятлавды озлери окыйдылар.

Оларга борыш бериледи: шайир халкына кайдай ийги сагынувлар йорайды, текстен табынъыз.

4. Аьруьв окыйтаган бала М. Булгаровадынъ «Навруз келди, муьбарек!» деген макаласын окыйды.

5. Тексттинъ маьнеси бойынша хабарласув.

– Навруз кашан белгиленген?

– Байрамга калай аьзирленгенлер?

– Балалар Навруз куьнин калай озгарганлар?

6. «Навруз йырын» тынълав.

IV. Тамамлав.

– Сиз яшайтаган авылда Навруз куьни белгиленеме?

– Сиз сондай байрамда катнаскансызба?

Окувшылар дериске эм оз аьрекетлерине белги бердилер.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы билим алдынъыз?

– Оьзинъиздинъ исинъизге белги беринъиз.

Уьйге борыш: М. Булгаровадынъ «Навруз келди, муьбарек!» деген макаласын окымага, «Навруз ай» ятлаван уьзикти яттан уьйренмеге.

ЕРИ БАЙДЫНЪ – ЭЛИ БАЙ

Бу темага кирген деген ятлавларды эм хабарларды окув ман (М. Аезов «Яшав», Д Туркменов «Юрек-тесинъ», Тувган Эл», К. Кумратова «Булак», Е. Булатукова «Йырлайтаган шоқырак», «Кобкек»), окувшылар бизим Элдинъ табияты акында, авыллары эм калалары, тавлары эм тенъизлери, ер астындагы байлыклары, туьрли миллет аьдемлери акында билерлер, оз Элин, халкын суьйип, онынъ аьдемлери, туьрли халкларынынъ маданияты ман кызыксынып, сыйлап эм оьктемсип уьйренерлер.

Бу боьликке киргистилген хабарларды, ятлавларды окувдынъ оз баскалыгы бар. Текстлерди айырувга, ондагы соьзлерди эм соьз байланысларды калай анълаганларын тергев ислерине, ол соьзлер мен оьзининъ хабарында калай пайдаланып билуьвлерине уьйкен эс бериледи.

Темады окув ман окувшылар билмеге тийислилер: Бизим кырал кайтип аталады? Олардынъ авылы кайтип аталады? Балалар яшайтаган ерлерде кайдай тавлар, йылгалар бар? Кайдай оьсимликлер оьседи? Кайдай айванлар яшайды?

«Бизим Тувган Элимиз» деген темага кирген шыгармаларды окыган заманда, экскурсияга аькетпеге болады: оз авылынынъ белгили аьдемин, эпшил исписин шақырмага болады.

Окувшылардынъ соьйлемине киреек соьзлер: *Россия Федерациясы, Карашай-Шеркеш Республикасы, Черкесск каласы, Ногай районы, табияты бай, тавлар, тенъизлер* эм с. б. Бу соьзлер мен пайдаланып, окувшылар йиймалар туьзедилер, дурбатларга карап,

хабар айтадылар, шыгармадынъ маънесин кайтарып айтканда, олар янъы соъзлер мен пайдаланадылар.

Дерис 28

Деристинъ темасы: М. Авезов. «Яшав».

Деристинъ мырады: дурыс, соъйленисли окув сулышларын оъстируув; Тувган Эл акында, онынъ уыйкенлиги, табиатынынъ ярасыклыгы эм байлыгы акында билимлерин теренлетуув, аталыкты суъюв, онынъ табиатын саклав сезимлерин тувдырмага себеп этуув; алган билимлерин тергев.

Дериске керек затлар: автордынъ каърти, китап-ларыннан туъзилген коърсетпе, тувган ердинъ ярасыклыгын, кенълигин коърсеткендей дурбатлар, туърли януварлардынъ, оъсимликлердинъ дурбатлары, географиялык карта.

Деристинъ юриси

I. Аъзирленуув заман.

1. Саламласув, дериске аъзирликлерин тергев.

2. Дурыс айтув такыйкасы.

Кирпи, кирпи, кирпичик,
тонынъ сенинъ туъррегиш.

Суът куыйым аякка,
аш болганда, келип иш.

Келсенъ мага, кирпичик,
юмсақ оътпек берейим.

Тонинъдагы ийненъе

алма, кертпе туъррейим. (А. Найманов.)

а) калын язылган соъзлерди дурыс айтув;

б) ятлавды туърли интонация ман окув.

II. Уый исин тергев.

1. «Навруз келди, муъбарек!» деген макалады окув.
2. «Навруз ай» ятлавды яттан айтув.
3. Озган тема бойынша оқылганды кайтаралав.
– Язлык айлардынъ атларын айтынъыз.
– Язлыкта кайдай туърленислер болады?
– Язлык айлар ман кайдай байрамлар келеди?
– Бердази кашан болады?
– Ногайлар Навруз байрамына калай аъзирленгенлер?

– Бу сыдыралар кайсы ятлавлардан:

«Куънтоъстеги коьк шаьбден

Коьк коьзлерин кенъ ашты»...

«Байрамында кувансын деп аналар,
басты ийип, йылы салам беремиз».

4. Юмаклар шешуув.

Канаты бар, ушпайды, кувып етип болмайды.

(Балык).

Язлык ийисин эситип, кар астыннан мен тувдым.

(Шаьбден).

Куъзде сизден кетемиз, язлыкта сизге келемиз.

(Коьшпели куслар).

Тык эситсе кулагым,

Куъшли болар аягым.

Кырдан топтай тымалап,

Мен кашарман адалап. (Коян).

Мен кезермен тав, кырды,

Куъннинъ коьзин капларман,

Ямгырды мол куярман. (Булыт).

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Хабарласув.

– Бизим кырал кайтип аталады?

– Биз окув йылы бойынша Тувган эл акында айлак коьп айтувлар ман, такпаклар ман таныстык. Оларды эске алайык.

Элдинъ иши–

Тувган элдинъ ери ..., сувы

«Аьдемде бир ана, бир»

Оьз алдына ислевге туспарлав.

– Юмакты шешинъиз:

Кала коьрдим, йол коьрдим,

Йылга коьрдим, коьл коьрдим,

Каласына кирип болмас,

Орамы ман юрип болмас,

Йылгасына туьсип болмас,

Увырт сувын ишип болмас. (*Карта*).

2. Оқытувшыдынъ соьзи.

– Дуныяда аьр аьдемге баалы болган соьзлердинъ бириси – Тувган Эл.

Бизим аталыгымыз, Тувган Элимиз — Россия Федерациясы (*картадан коьрсетиледи*). Ол кыралдынъ бийик тавлары эм терен сувлары, кенъ кырлары эм калын орманлары, онынъ уьйкен калалары, авыллары, онынъ аьдемлери бизге баалы.

Аьр бир аьдем оьзининъ тувган-оьскен ерин, авылын баа, исси коьреди. Онда биз тувганмыз эм яшаймыз. Мунда биз оьз тилимизде соьйлеймиз, мунда бизге баьри зат та ювык эм баа. Бизим тувган еримиз – Карашай-Шеркеш Республикасы – дуныяда энъ ярасык ерлердинъ бириси. Уьйимиздинъ эсигин ашканлай, апак болып Карлытавдынъ эки айыргыш басы коьринеди. Тик тавлардынъ уьстинде, кенъ канатларын яйып, карагуслар саркадылар. Шав-шув этип, кеше-куьндиз тынмай, Йилиншик шувылдайды.

Бизим Еримиз – ол бизим ортак уьйимиз. А оьзининъ уьйин суьймеген, исси коьрмеген аьдем болмас. Ерди, сувды, авады саклав – аьр кимнинъ кие борышы. Аьлигисин сакламаганнынъ – келеектегиси йок.

Оьзининъ тувган ерине муьсирев соьзлерин айтып, онынъ табияты ман сукланып, табият байлыгын аявлы сакламага кереги акында белгили ногай шайир Мурат Авезов «Яшав» деп атап ятлав язган.

(*Онынъ каьртин коьрсетеди*). Бу окув йылында биз Мурат Алибекович Авезовтынъ бир неше ятлавы ман таныстык. Оларды эске алаягынъыз: «Аьруьв аьдем экти терек – аьлбели (*китаптынъ 18 б.*)», «Токлы» (*22 б.*), «Эриншек» (*44 б.*), «Арбага ким егилер» (*68 б.*) эм с.б.

Мурат Алибекович Авезов 2-нши ноябрьде 1951 йылда Дагыстанда, Орта-Тобье авылында тувып оьскен. Аьлиги заманда Ногай районынынъ Терекли-Мектеб авылында яшайды. 1979-ншы йыл Карашай-Шеркеш педагогикалык институтын битирген. XX-ншы оьмирдинъ 70-нши йылларыннан алып ногай адабиятында аты белгили. Ногай шайирлигининъ оьмирлердинъ мажасында белсинли оьрленуьвине уьйкен себеплик эткен.

«Эс» (1982), «Айтыс» (1992), «Бир увьис топырак, бир увьирт сув», «Масаклар» (2002), «Куьмис бутакларда алтын алмалар» (2014) деген йыйынтыклардынъ авторы.

Мурат Авезов – Россия Язувшылар биригуьвининъ агзасы, Насими атлы Халклар ара адабият баргысынынъ лауреаты, Дагыстан Республикасынынъ саниятынынъ (искусство) Сыйлы аьрекетшиси.

3 Оқытувшы ятлавды соьйленисли этип окыйды яде яттан айтады.

4. Соьзлик ис.

Яйын – сом, тыйын – белка, байгус – филин, боьдене– перепелка, билбил – соловей (суьвретлерин коьрсетип, орысшага авдарып, анълатады).

– Тагы да кайдай куслардынъ, кийик айванлардынъ атларын билесиз, айтынъыз (*темага келискен слайдлар яде дурбатлар карав*).

5. Тыншаюв такыйкасы.

Юм да аш, юм да аш,

Арыганлыкты тез сен шаш.

Колды белге салайык,

Ян-якка биз карайык.

6. Соьйленисли, дурыс окувга аьзирленип, окувшылар ятлавды оьзлери оқып шыгадылар, ятламага аьзирленедилер.

7. Ойын «Энъ де тапкыр».

Берилген бувынлардан (аьриплерден) айванлардынъ, куслардынъ, оьсимликлердинъ атларын туьзинъиз:

а) лан, кап; йын, ты; ян, ко; ри, боь; юв, а; пи, кир; лан, арс; ки, туьл эм с.б.

б) йын, ка; рек, те, ак; ден, шаьб; т,л,а; гоьз, ри, боь; мен,э; риш, куьй эм с.б.

в) гус, кара; лы, гаш, кар; выс, са, кан; гай, тор; ке, шаьв эм с.б.

Юмак шешуьв:

Ол оьзиннен юз кабат

Артык юкти коьтерер. (*Кумырска*).

КУМЫРСКА деген соьздинъ аьриплерин кулла- нып, янъы соьзлер туьзинъиз.

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

– Кайсы шайирдинъ (язувшыдынъ) яратувшылы- ги ман таныстынъыз?

– Кайдай янъы билим алдынъыз?

(Заманнынъ калганына коьре, ногай язувшылар- дынъ ятлавларынынъ соьзлерине язылган Тувган Эл акында йыр (А. Султанбеков. «Тувган Элим») тынълат- пага, яде темага келискен слайдлар карамага болаяк).

Уьйге борыш: «Яшав» деген ятлавды яттан айтып уьйренмеге, дурбат ясамага.

Дерис 29

Деристинъ темасы: Е. Булатукова. «Йырлайтаган шокрыак».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув су- лыпларын, ой оьткирлигин оьстируьв, окувга, билим

алувга аваслыкларын оьстируьв; Тувган Эл акында, онынъ уьйкенлиги, байлыгы акында билимлерин те- ренлетуьв, табиатты суьюв, саклав сезимлерин тув- дырмага себеп этуьв.

Дериске керек затлар: автордынъ каьрти, китап- ларыннан туьзилген коьрсетпе.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Бир-биринъизге карап, йылы саламласынъыз.

2. Дурыс айт:

Тамам топтай **тоьгерек**,

Конма ога, **куьпелек**.

Тийме сен де, ел, ога,

Шашылар ол **увак кувга**. (*Маьметекей*)

а) калын язылган соьзлерди дурыс айтув;

б) ятлавды аявлы интонация ман окув.

II. Уьй исин тергев.

1. Окувшылар М. Авезовтынъ «Яшав» деген ят- лавын яттан айтадылар.

2. Соьзлик ис.

Айванлардынъ, куслардынъ, балыклардынъ атла- рын айтынъыз (*окытувшы дурбатлар коьрсетеди*).

3. «Дуныя уьшин яваплык тек аьдемнинъ колын- да» деген сыдыралардынъ маьнесин кайтип анълай- сыз?

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оьз алдына ислевге тускарлав.

– Сиз яшайтаган ерде шокрыаклар бар ма?

– Онынъ сувы кайдай ды?

– Шокрыак акында «йырлайды», деп айтып бола- мызба?

2. Окытувшыдынъ соьзи.

Белгили ногай язувшы Елена Хасановна Булату- кова «Йырлайтаган шокрыак» деп атап хабар язган.

Елена Булатукова 1937 йылдынъ 10 октябринде Кызыл-Юрт (Балта) авылында тувган. Онынъ атасы Хасан Булатуков белгили политик, язувшы, драматург. Ол халкка янъы яшав курувда белсинли катнаскан. Е. Булатуковадынъ баспадан эки китабы шыккан: «Айкаскан йоллар», «Алтыншаш», оннан баска болып ол коьплеген ятлавлардынъ, балалар уьшин язылган хабарлардынъ, эртегилердинъ авторы. Олардынъ бир нешеви окув китапларына да кирген.

3. Хабарды окытувшы яде аьзирленген окувшы соьйленисли этип окыйды.

4. Хабардынъ маьнеси бойынша хабарласув.

– Рустам атайы ман кайда барды?

– Олар кайдай шокрыактан сув иштилер?

– Иса-атай савболсын нелерге айтады?

5. Окувшылар макалады ызлы-ызлап окыйдылар.

6. Тыншаюв такыйкасы.

7. Кайтаралап окув эм текст уьстинде ис.

8. Соьзлик ис.

Сарнайтаган – йырлайтаган,

аянышлы – аявлы,

уьнсиз – тавыссыз,

муьсирев болув – разы болув эм б.

9. Рольлер мен окув.

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

– «Йырлайтаган шокрыак» деген макаладынъ авторы ким?

– Рустам сизге ярадыма? Не уьшин?

– Рустамнынъ атайы кайдай ды?

– «Муьсирев аьдемнинъ озине керек» деген соьзлерди калай анълайсыз?

Уьйге борыш: Е. Булатуковадынъ «Йырлайтаган шокрыак» деген хабарын окымага, суьврет ясамага.

Дерис 30

Деристинъ темасы: К. Кумратова. «Булак».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли, анълавлы окув сулыпларын озстируув; ойларын толысынша, тувра келистирип айтып уьйретуув; ятлавдынъ маьнесин анълавга етисуув; табиатты суьюв, саклав, онынъ байлыгын арттырув сезимлерин тувдырув; йолдаслары эм окытувшы ман етимисли ислев; алган билимлерин тергев.

Дериске керек затлар: автордынъ каьрти, ятлавга келискен суьвретлер.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман.

1. Саламласув, етимисли ислев сагынув.

2. Дурыс айт:

Булакка келди улак,

Сув берди ога булак.

Бийик коькте булыт та

Сув тиледи булактан.

Буьгуьн куьн исси айлак,

Биз де сувсадык, булак,

Булак юмарт, булак танъ –

Уьвиртлатты сувыннан. (*М. Авезов*).

а) калын язылган соьзлерди дурыс айтув;

в) ятлавды разылык билдирген тавыс пан окув.

II. Уьй исин тергев.

1. Окувшылар Е.Булатуковадынъ «Йырлайтаган шокрыак» деген хабарын рольлер мен соьйленисли окыйдылар.

2. Хабарын айтув.

3. Тамамлав хабарласув.

4. Хабардынъ бас геройларына белги беруув.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Оъз алдына ислевге тускарлав.

а) К.Кумратовадынъ яратувшылыгы акында билгенлерин эске алув.

б) Хабарласув.

– Сиз яшайтаган ерде агашлык, йылга, шокырак барма?

– Сиз табиат байлыкларын калай саклайсыз?

4. Ятлавды оқытувшы соьйленисли этип оқыды.

5. Окувшылар «Булак » деген ятлавды ызлы-ызлап оқыдылар.

6. Кайтаралап окув эм текст уьстинде ис.

7. Тыншаюв такыйкасы.

1,2,3 – келсин мага куьш,

1,2,3 – келсин мага, келсин куьш.

Эртенъ сайын эринип,

Мен ятпайым, керинип.

1,2,3 – келсин мага куьш,

1,2,3 – келсин мага, келсин куьш.

Бираз шабып кайтайым,

Токтап, тыныс алайым.

8. Юмаклар пешуьв (*Окув китаптынъ 86 б.*).

9. Точкалар орнына келискен айваннынъ атын салынъыз.

..... кылыплы, коркак, аш,шоьк-кирли,уьйкен, юрекли.

Яванлар: туьлкидей, кояндай, боьридей, кирпи-дей, аювдай, арсландай.

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Тувган Элимиз кайдай кишкей муьйислерден туьзиледи?

– «Булак» деген ятлавдынъ авторы ким?

– Ятлав сизге ярадыма? Не уьшин?

– Булак деген соьзге маьнеси ювык болган соьз айтынъыз. (*Шокырак*).

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

Уьйге борыш: К. Кумратовадынъ «Булак» деген ятлавын яттан уьйренмеге, суьврет ясамага; кавгада катнаскан ювык аьдемлери акында сорап билмеге, каьртлерин аькелмеге.

Дерис 31

Деристинъ темасы: А. Киреев. «Уллы Енъуьв».

Д. Туркменов «Халкым сени мактайды».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли окув сулышларын оьстируьв; совет халкынынъ Уллы Аталык кавгасында коьрсеткен йигитликлери мен таныстырув, билгенлерин теренлетуьв; кыралга кыйынлык келген куьнлерде бирлесип билуьвлик, йигитлик уьлгисинде тербияламага себеп этуьв.

Дериске керек затлар: Совет Союзынынъ Баьтири К.С. Кумуковтынъ дурбаты, окувшылардынъ кавгада катнаскан ювык аьдемлерининъ каьртлери, Д. Тухмановтынъ эм В. Харитоновтынъ «День Победы» деген йыры болган диск.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман.

1. Саламласув.

2. Дурыс айт:

Нурын яйып авага,

Куват берип дуныяга,

Хош келдинъ сен, куралай,

Ян яйнаткан язлык ай! (*К. Оразбаев*).

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Кирис хабарласув.

– Май айында баъри аъдемлерине де айлак баа, сыйлы болган байрам бар.

Ол куьнде биз саз, кобыз тартылганын эситемиз, енъуьв акында, йигитлер акында йырлар йырланады, а кеште, Москвада эм баска баътир калаларда не зат этиледи? (*Балалар салютты телевизордан коьргенлер*). Сизге таныс болган йырды тынъланъыз, сонъ деристинъ темасын айтарсыз.

(*Д. Тухмановтынъ эм В. Харитоновтынъ «День Победы» деген йырды тынълайдылар*).

– Бизим кырал май айында кайдай байрамды белгилейди?

(*Окувшылар оз ойлары ман боьлиседилер*).

– 1945 йылда бизим кырал кимлерди енъген? Онынъ акында сиз кайдай хабарлар окыгансыз?

– Сизинъ аьелдинъ аъдемлери Уьйкен Аталык кавгада катнасканма?

(*Уьйкен Аталык кавгада катнаскан ювык аъдемлери акында билген балалар хабарлайдылар*).

Уьйкен Аталык кавга акында билгенлерин тамамлав уьшин сораулар:

– Кавга неше йыл болган?

– Ол кашан басланган, кашан кутылган? (*Тактага 1941 йыл 22 июнь – 1945 йыл 9 май: 1418 куьн деп язылган*).

– Ол кавга кайтип аталган?

– Неге ол Уьйкен Аталык кавга деп аталган экен? (*Неге десе ол шынтылай да бек уьйкен, кие кавга болган, душпанды енъуьв уьшин совет халкы бек баа тоьлеген – кавгада 27 миллионнан артык аъдемлер оьлген. Аталык деп айтамыз, неге десе бу кавгада совет халкы Тувган Элин, оз Аталыгын душпаннан саклаган*).

– «Бизим саклавшымыз» деп кимге айтамыз?

– «Тынышлыкты саклайды», «Элимизди коршалайды» деген союз байланысларды калай анълайсыз?

Яслардынъ кими кайдай аьскерши болмага ойлавын айттырув – летчик, моряк, танкист эм с. б.

– Кайдай аьскерши болсанъ да, кыралынъа, халкынъа алал болып, онынъ тыныш яшавын сакламага аьзир болып, оьсинъиз.

2. А. Киреевтинъ «Уллы Енъуьв» деген ятлавын окув.

3. Соьзлик ис.

Дав – пелван, бек куьшли аъдем;

каарлы – ашувлы;

душпан – яв;

4. Окувшылар, дурьис, соьйленисли окувга аьзирленип, оьзлери окып шыгадылар, 1-2 окувшы эситтирип окыйдылар.

– Уьшин, балалар. Енъуьв куьн – совет халкыннъ уьйкен байрамы. Душпанды енъуьв уьшин совет халкы бек баа тоьлеген - кавгада 27 миллионнан артык аъдемлер оьлген, олардынъ ишинде аьскершилерден баска болып, балалар, яслар, хатын-кызлар, аналар, карт атайлар, аьейлер...

Уьйкен Аталык кавгада коьплеген ногай аьскершилер катнаскан. Коьплери йигитлерше согысып, ян берген. Олардынъ ишинде Совет Союзынынъ Баътири Халмурза Сахатгереевич Кумуков. Александр Матросовтынъ йигитлигин кайтаралаган ногай аьскерши 1912 йылда Икон-Халк авылында тувган, етийыллык авыл мектебин битирип, тракторист болып ислеген. 1943 йылдынъ 25 августында Изюм-Барвенков йоьнелисинде бардырылган согыс майданында явдынъ беркитпесин коькиреги мен явып, янын берген. Харьков областининъ Изюм районынынъ Сухая Каменка селосында коьмилген.

Кавга темасы шайир Джанбулат Туркменовтынъ яратувшылыгында айырым орынды тутады. Кавгада оьзининъ авылдасы Халмурза Кумуков суьрген йигитлиги акында Джанбулат Туркменов сонъында йырга айланган ятлав язды. Ятлавды орысшага белгили шайир Наум Гребнев коьширген.

5. Ятлавды окытувшы соьйленисли этип окыйды.

Совзлик ис.

Аталык – Тувган Эл,

душпан – яв,

дзот (дурбат коьрсетиледи),

дав – йигит, баьтир, пелуван.

6. Дурыс, анълавлы окувга аьзирленип, окувшылар ятлавды оьз алдыларына оқып шыгадылар, сонъ дестелер мен оқыдылар, маьнеси бойынша кыскаша хабарласув озады.

7. Тыншаюв такыйкасы.

Юм да аш, юм да аш,

Арыганлыкты тез сен шаш.

Колды белге салайык,

Ян-якка биз карайык.

8. Такпаклардынъ маьнесин анълатынъыз.

Йигит оьлсе де, аты оьлмес.

Йибек туйинине берк, йигит совзине берк.

IV. Тамамлав.

– Бизим кырал май айында кайдай байрамды белгилейди?

– Уьйкен Аталык кавга кашан басланган, кашан кутылган?

– 1945 йылда бизим кырал кимлерди енъген?

– Калмырза Кумуков кайдай йигитлик эткен?

– Сизинъ аьелдинъ аьдемлери Уьйкен Аталык кавгада катнасканма?

– Кавга неше йыл болган?

– Кайдай янъы билим алдынъыз?

(Калган заманга коьре, оқытувшы аьзирлеген Совет Союзынынъ Баьтирлерининъ каьртлерин коьрсетеди эм олар акында айтады. Россиядынъ баьри халклары да оьз Эли уьшин айлак кыйын куьнлерде татым, берк аьелдей болып туратаганын белгилейди).

Уьйге борыш: А. Киреевтинъ «Енъуьв» яде Д. Туркменовтынъ «Халкым сени мактайды» ятлавын ятламага, Уьйкен Аталык кавгада катнаскан ювык аьдемлери акында хабар айтпага.

ХАЛК АВЫЗЛАМА ЯРАТУВШЫЛЫГЫ

Ногай тилинде шебер тилли бурынгы йырлар «Шора баьтир», «Карайдар ман Кызылгуьл», «Шегертке йыры» эм с. б., эртегилер, такпаклар эм айтувлар, юмаклар, той йырлары эм бозлавлар, аьлиги халк йырлары, романлар, повестьлер, дестанлар эм ятлавлар язылган. «Не аьлемет аьжеп ти — ногай тил!» – деп босына сукланмаган ногай халкынынъ ярыкландырувшысы Абдулхамид Шаршембиевич Джанибеков.

Бу боьликке киргистилген шыгармаларды окувдынъ оьз баскалыгы бар. Текстлерди айырувга, ондагы совзлерди эм совз байланысларды калай анълаганларын тергев ислерине, ол совзлер мен оьзининъ хабарында калай пайдаланып билуьвлерине уьйкен эс бериледи.

Окувшылардынъ соьйлемине киреек совзлер: *халк авызлама яратувшылыгы, эртегилер, йырлар, айтувлар, такпаклар, юмаклар, янъылтпалар эм с.б.*

Бу темадагы эртегилерди, айтувларды, такпакларды оқыганда, окувшыларда дурыс, соьйленисли окув сулыпларын оьстируьв уьшин уьзбестен куллык юритиледи. Кыйын совзлер, совз байланыслар тактага язылады, айырув ислери озгарылады.

Дерис 32

Деристинъ темасы: Халк авызлама яратувшылыгы. Йырлар. «Айданак». «Ким айтты?» «Мысык, кайда барасынъ?»

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли, анълавлы окув сулыпларын оьстируьв; халк авызлама яра-

тувшылыгы акында маане беруув, билимлерин тереңлетуув, анъламларын кенъейтуув, ой ыткырлигин остируув, окувга, билим алувга аваслыкларын остируув, эслерин бегитуув; алган билимлерин тергев; айтылган, окылган затка, этилген иске оз баасын берип уйретуув.

Дериске керек затлар: А.Ш. Джанибековтынъ каърти, халк авызлама яратувшылыгынынъ жанрлары язылган плакат, китаплардан тувзилген кобрсетпе.

Деристинъ юриси

I. Азирленуув заман.

1. Саламласув, устинликлер сагынув.

2. Дурыс айт:

Кирпи, кирпич какпай, берк

Коршалайды озин бек.

а) ятлавды туурли интонация ман окув.

II. Уй исин тергев.

1. «Ери байдынъ – эли бай» деген тема бойынша тамамлав.

Викторина озгарув.

– Бу узиклер кайсы ятлавлардан? Ким ди онынъ авторы?

«Ер юзинде аьр янга

Оз орыны табылган»...

«Ойынъ, кырынъ, тоьсинъ мен,

Юректесинъ, Тувган Эл»...

«Кырлыктынъ тап белинде

Шынъдай сесли,

Шыктай таза

Булак коьзи бар эди».

2. Ойнап алайык.

– Кайсы айваннынъ муьшесинде бал бар? (*Балшыбын*).

– Кайсы табият коьринисинде куртка яшайды? (*Курткашык*).

– Кайсы янувардынъ аягында сан ат бар? (*Кыркаяк*).

– Кайсы оьсимлик карыскырдынъ коьзи мен карайды? (*Бовригоьз*).

– Кайсы шышкан туьеди иертип юреди? (*Туьешышкан*).

– Кайсы оьсимликтинъ атында ийт муьшеси бар? (*Ийтбурын*).

– Кайсы теректинъ бутаклары йыламсырап турадылар? (*Тал терек*).

– Теректинъ кайсы кесеги ерде? (*Тамыры*).

– Теректинъ коьрки не? (*Япырак*).

Язда да ясыл бу терек,

Кыста да ясыл бу терек,

Олтыр мага, кел, торгай,

Дейди ясыл ... (*карагай*).

Куьшли ийис бар менде,

Шешекейим увтатык,

Мен оьсемен кенъ шоьлде,

Эркинликти яратып. (*Ювсан*).

Яраланган картка, яска

Дарман болар (*каратаспа; орысша: подорожник*).

Ток-ток этер, ток этер,

Яман куртты йок этер.

Кулланмайын дарманды

Эмлер савлай орманды. (*Токилдак кус*).

– Сиз яшайтаган ерде кайдай анъ айванлар, куслар яшайдылар?

– Сиз ян-януварды, тоьгеректеги табиятты калай саклайсыз?

3. Тамамлав.

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

(*Дерис тема ман таныстырувдан басланады. Тактага «Ногай халк авызлама яратувшылыгы» деп язылган*).

1. Оьз алдына ислевге тускарлав (*балалардынъ билимлерине таянып озгарылады*).

– Халк авызлама яратувшылыгы деген не ди?

(Кобьп оьмирлердинъ узагында яттан шыгарылган эм халктынъ эсинде сакланып, бир аркадан баска аркага еткерилген шебер соьзли шыгармаларына *халк авызлама яратувшылыгы* деп айтылады).

– Халк авызлама яратувшылыгына кайдай жанрлар киреди?

– Айтылган уьзиклердинъ жанрын белгиленъиз:

а). Тувган элдинъ ери еннет, сувы сербет. (*Айтув*).

б). Асты темир, уьсти темир,
Ортасында барды кемир.

Пышак алып оны сен тил,

Ырызкыдынъ басы ол, сен бил. (*Юмак. Шешилуьви: оьтпек*).

в). Бурын-бурын заманда, бийдай бузга биткен заманда, бир йигит яшаган... (*Эртеги*).

г). Кара, кара карга карга карайды. (*Янъылтна*).

д). Уйкла, балам, юм коьзинъ,

Юм коьзинъди, юлдызым.

Баьриси де уйклаган,

Сен де уйкла, ялгызым. (*Йыр*).

– *Эртеги, юмак, айтув, такпак, юмак, янъылтна* деген соьзлерди орысша айтынъыз.

– Ногай халкынынъ бурынгы соьз байлыгы халк авызлама шыгармаларында сакланады. Эртегилер, айтувлар эм такпаклар, халк йыравларынынъ шыгарган йырлары, дестанлары аркадан-аркага авызлама коьшип юргенлер эм тилдинъ ярасыклыгы ман шеберлигин буьгуьнги куьнге дейим сакланганлар. Ногай халк авызлама яратувшылыгын йюьвда эм саклавда ярыкландырувшы А. Ш. Джанибековтынъ уьлиси оьлшемсиз уйкен (*каьрти коьрсетиледи*).

Халк авызлама яратувшылыгынынъ бир туьрлиси айтувлар, такпаклар, юмаклар боладылар.

Яшавда туьрли аьллерге келистирилип айтылган халктынъ шыгарган кыска эм оьткир тилли соьзлерине *айтувлар эм такпаклар* деп айтылады. Айтувлар ман такпаклар аьдемди тербиялав, ога акыл уьйретуьв, тувра йолга салув маьнеде кулланыладылар. Оларды бир неше куьпке боьлмеге болады: Тувган Эл, куллык, акыл эм ой, йигитлик эм баьтирлик, дуьрыслык эм оьтирик акында эм с.б.

Биз дерислерде оқыган, уьйренген айтувларды эске алаягынъыз.

Элдинъ иши –

Тувган элдинъ ери ..., сувы

«Аьдемде бир ана, бир»

«Коьз коркак та,».

«... .., уьндириктеги касыкты да алалмассынъ».

«Эриншектинъ»

«Куллыкшыга куьн ..., куллыксызга куьн ...».

«Йигит оьлсе де,».

«Йибек туьйинине берк, йигит берк».

Юмаклар затлардынъ бир неше белгилерин ясыртын кепте айтып береди, эм, сол белгилерге карап, юмактынъ маьнесин шешпеге болады.

Ямгырдан сонъ, тоьгерекке нур шашып,

Тувды коькте ети туьсли (*Курткашык*).

Кишкенекей оьзи, токсан эки коьзи. (*Оймак*).

Ол кувады кушындай,

Енъил улпа булытты.

Тамам меним тоьымдай

Тыгыртады камбакты.

«Так!» – деп ябып капакты,

Ушыртады папакты. (*Ел*).

– Биз дерислерде шешкен юмакларды эске алып, оьзинъиз юмак ойланып каранъыз. (*Балалар оьзлери юмак туьзип, бир бирлерине айтадылар*).

2. Соьйленисли этип оқытувшы «Айданак» деген йырды яттан айтады.

3. Маънесин калай анълаганларын билуъв мырат пан, бир неше сорав беруъв.

4. Окувшылар «Ким айтты?» деген йырды соьйленисли окыйдылар.

5. Рольер мен окув (1-нши окувшы – сорав болган йыймаларды, 2-нши окувшы – явапларды.)

6. Оьз алдына ислев.

7. Соьзлик ис.

Мес – юмсақ аяқ кийим,

Аскар тав – Карлытав (Эльбрус),

Эдил – Волга,

шабак – балық,

бие – ат,

акырув – бакырув,

ашувын яюв – ашувын кетируъв.

8. Дурыс, соьйленисли окув: тувра соьзлерди тавысты коьтерип айтув, йыймада логикалык ургы туьсетаган соьзди тавып окув.

IV. Тамамлав.

– Дерис ярадыма?

– Йырлар сизге ярадыма? Не уьшин?

– Кайдай янъы соьзлер мен таныстык?

– Кайдай янъы билим алдынъыз?

– Халк авызлама яратувшылыгына кайдай жанрлар киреди?

– Мысалыга айтув, юмақ, йыр, янъылтпа келтиринъиз.

Уьйге борыш: яраган йырды яттан уьйренмеге.

Дерис 33

Деристинъ темасы: Халк авызлама яратувшылыгы. Эртегилер. «Окыган йигит». «Алал аьвлет».

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли, анълавлы окув сулыпларын оьстируъв; халк авызлама яратувшылыгы акында билимлерин теренлетуъв, эртеги жанры акында маъне беруъв, анъламларын кенъейтуъв; ой оьтकिрилгин, окувга, билим алувга аваслыкларын оьстируъв, эслерин бегитуъв; айтылган, окылган затка, этилген иске оьз баасын берип уьйретуъв.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуъв заман.

1. Саламласув, дериске аьзирликлерин тергев.

2. Дурыс айт:

Тили йоктынъ эли йок,

Эли йоктынъ ери йок,

Ери йоктынъ каны йок,

Каны йоктынъ яны йок (*С. Канаев*).

а) ятлавды оьктем (шакырув, тавыслав) интонация ман окув.

II. Уьй исин тергев.

1. «Айданак», «Ким айтты», «Мысық, кайда барасынъ?» деген бала йырларды соьйленисли окув, яттан айтув (дурыс, соьйленисли окувга эс бериледи: тувра соьзлерди тавысты коьтерип айтув, йыймада логикалык ургы туьсетаган соьзди тавып окув).

III. Деристинъ темасы бойынша ислер.

1. Окувшылардынъ билимлерине таянып хабарласув.

– Халк авызлама яратувшылыгы деген не?

– Халк авызлама яратувшылыгына кайдай жанрлар киреди?

2. Оқытувшыдынъ соьзи.

Эртеги эртеде болган затты билдиреди. Яшавда болган затлар ман биргесине коьп болмаган затлар киргистилип, яттан хабарланып айтылган халк хабарларына *эртеги* деп айтылады. Эртеги тынъламага балалар бек суьедилер. Атайларынан, абайларынан эртегилер эситип, тынълап оьскен балалар ногай тилин аьруьв биледилер, оьзлери эртеги айтып уьйренедилер, яхшы окыйдылар, халкынынъ фольклорын терен биледилер. Ногай халкынынъ шыгарган эртегилери бек коьп. Олар, баска халклардыкындай болып, уьш туьрлиге боьлинеди: аьдем эм онынъ яшавы акында эртегилер; айванлар акында эртегилер; саьарли эртегилер. «Бурын-бурын заманда» деп басланган соьзлерди эситкенлей, аьдемди кайдай да бир эртегидинъ яде таварыхтынъ аьлемет дуныясы бийлеп алады.

3. Окувшылар эртегиди оьзлери окып шыгадылар эм оқытувшыдынъ сораьларына яваьлар бередилер:

– Яс кайдай туьрли кепке киреди?

– Ясты окыткан аьлим не деп ойлайды?

4. Эртегиди кесеклерге боьлип окув, план туьзуьв.

5. Тыншаюв такыйкасы.

1,2,3 – келсин мага куьш,

1,2,3 – келсин мага, келсин куьш.

Эртенъ сайын эринип,

Мен ятпайым, керинип.

1,2,3 – келсин мага куьш,

1,2,3 – келсин мага, келсин куьш.

Бираз шабып кайтайым,

Токтап, тыныс алайым.

6. Дурбат ясав.

7. Оьз алдына ислев.

(«Алал аьвлет» деген эртегиди оьз алдына окув).

8. Соьзлик ис.

Каарлы – ашувлы,

суьнъги – (дурбат коьрсетиледи; орысша: коьпье),

тулпар – ат.

9. Маьнеси бойынша хабарласув.

– Ханнынъ кызларынынъ атын айтынъыз. Ондай ат не уьшин берилген?

– Ханга кайдай ой келеди? Ол кызларын калай сынайды?

– Ханга кайсы кыздынъ явабы ярады?

– Сизге ханнынъ кайсы кызынынъ явабы ярады?

Не уьшин?

10. Рольлер мен окув.

IV. Тамамлав.

– Оьз исинъизге белги беринъиз.

– Окылган эртегилердинъ кайсысы ярады? Не уьшин?

– Сизге уьйде ясы уьйкенлер эртеги айтама?

– Эртеги не затка уьйретеди?

– Деристе окылган эртегилерди уьйде аьелдегилерге соьйленисли этип хабарланъыз.

Уьйге борыш: яраган эртегидинъ хабарын аьзирлемеге, китапта берилген эртегилерди ясы уьйкенлер мен окымага.

Дерис 34

Деристинъ темасы: Халк авызлама яратувшылыгы. Тамамлав дерис.

Деристинъ мырады: дурыс, соьйленисли, анълавлы окув сулыьларын оьстируьв; халк авызлама яратувшылыгы акында билимлерин теренлетуьв,

англамларын кенъейтуув, ой ыткырлигин ыстируув, окувга, билим алувга аваслыкларын ыстируув; айтылган, окылган затка, этилген иске ыз баасын берип уйретуув; алган билимлерин тергев.

Деристинъ юриси

I. Азирленуув заман.

1. Саламласув, етимислер йорав.

2. Дурыс айт:

Кайда юрсем де, кайда болсам да,
Муылмас ногай тилим бар. (С. Аджигов).
(Ятлавды ыктем интонация ман окув).

II. Деристинъ темасы бойынша ислер.

Окувшылардынъ билимлерине таянып хабарласув.

– Халк авызлама яратувшылыгына кайдай жанрлар киреди?

2. Ярыс. «Ким коьп айтув биледи?»

(Балалар билген айтувларын, такпакларын айтадылар, енъувшиге баргы бериледи).

3. Янъылтпалар айтув.

* Маьметекей, маь, теке,

маь, теке, маьметекей.

* Ийтим Алабай коьрип абаладыма,

Коьрмей абаладыма?

Абайлатып абалаган Алабайма?

*Алты балта, алты отлык,

Айталмасанъ – сен тутлык.

* Шанада йок, шанъда бар.

Танада йок, танъда бар.

Менде йок, тенъимде бар,

Тенъимнинъ менъинде бар.

4. Юмаклар шешуув.

(Окув китаптынъ 112-113 б.)

5. Ойын «Энъ тапкыр».

Юмак шешуув:

Коьк гуьрилдетип, ярк этти,

Эки коьзди каматты.

Окты атып, данък этти,

Коркакларды адатты. (Айындырык).

АЙЫНДЫРЫК деген соьздинъ аьриплерин кулланып, янъы соьзлер туьзинъиз.

III. Окув йылы бойынша окылганды кайтарув.

1. Суьйген ятлавынъызды ятган айтынъыз.

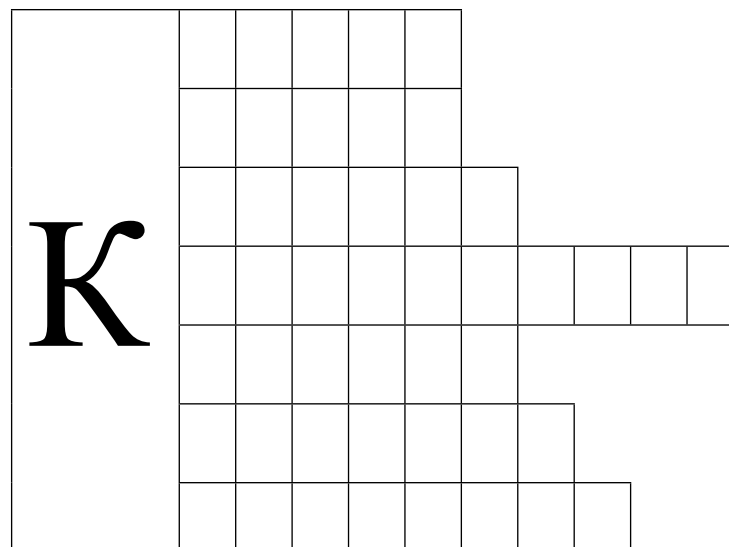
2. Яраган эртегидинъ хабарын айтынъыз.

3. Ребуслар шешуув.

К10ак, 6н, 100ик, к3ли, туь1, т7к, 5ик.

4. Кроссвод шешуув.

«К» аьриптен басланган ногай язувшылардынъ, шайирлердинъ, аьлимлердинъ тукумларын коьзенеклерге язынъыз.

(Капаев, Киреев, Киримов, Курманалиев, Култаев, Керейтов, Кумратова).

5. Шувмаклардан бирдей кепте айтылатаган соьзлерди табынъыз, маьнесин анълатынъыз.

Яздынъ куъни бек исси,
Писип туры ябыскан.
Ерге туъскен емиси
Табаныма ябыскан.

Кора туъпте, азбарда
Оъске арсыз кышыткан.
Билмей калып Фарида,
Колын ога кышыткан.

Узак юрип, бек сувсап,
Ял алмага олтырдым.
Ишип сонда мен сувсап,
Сувсынымды кандырдым. (А. Киреев).

6. Тыншаюв такыйкасы.

7. Окув китаплардынъ калай сакланганын тергев.

IV. Тамамлав.

Уъйге борыш: язгы каникулларда ногай китап-
лар окымага, табиатта тергевлер озгармага.

ОКЫТУВШЫГА УЪСТЕМЕ МАТЕРИАЛЛАР

Ногай халкынынъ бурингы календари.

Март – навруз айы (*Янъы йыл айы деп саналган*).

Апрель – коькек (поъпеп) айы.

Май – куралай (*шешекей атып, курала турган ай*).

Июнь – тамбыз.

Июль – шилле.

Август – сары тамбыз.

Сентябрь – кырк кийик (*кийик айванлардынъ айы*).

Октябрь – казан ай (*тойлар, ийгиликлер кура-
лып, казаннынъ коьп кайнаган айы*).

Ноябрь – караша ай.

Декабрь – карагыс.

Январь – канъытар айы.

Февраль – увыт (А. Сикалиев).

НОГАЙ АВЫЛЛАРДЫНЪ ТАРИХЫННАН

Икон-Халк авылы – Карашай-Шеркеш Республи-
касынынъ уыйкен авылларынынъ бири. Бу затты
онынъ аты да билдирип туры – **УЪЙКЕН-ХАЛК
АВЫЛЫ**.

Авылдынъ аввелги аты – *Токтамыс*. Онынъ не-
гизинде *Токтамыс* деген ногай киси аты келеди.
Авылдынъ сол эски аты аьли де кенъ кулланылады.
Икон-Халк деген атын авыл 1929 йылдынъ 8 апре-
линде ВЦИК Президиумынынъ токтасы ман алган.
Авылдынъ аты, элбетте, ногай тилининъ орфографи-
ясы аьли де толысынша карастырылып беркитилме-

геннен себеп, калай эситилген болса, солай язылган. Сол 1928-1929 йылларда баска ногай авылларга берилген янъы атлар ногай орфографиясына келисли алынмаган: Эркен-Халк (Эркин-Халк), Эркен-Шахар (Эркин-Шахар), Эркен-Юрт (Эркин-Юрт).

Токтамыс авылынынъ тарихи аьлиги орынласкан заманыннан басланмайды. Онынъ ясы, тарихи коьп-леген юз йыллардынъ теренине кетеди. Токтамыс авыл ызлы-ызлы, соьлеги Койдан орынласкан ерде, сонъ Айдамир каядынъ туьбинде (соьлеги Фролов эм Новоисправный хуторлардынъ арасында), бир кесек заман Вако-Жиле авылынынъ куьнбатар бетинде, Кара-Тик деген ерде (Бесленей авылынан узак болмай), сонъ Ашамай тоьбединъ касында бираз яшаннан сонъ, соьлеги ерине келип орынласкан.

Икон-Халк авылынынъ халк арасында кажавлама аты да болган – *Курман-Сыйыр авылы (авылшылар курманлыкка сыйыр соьганлар)*. Оны белгили аьлим, профессор Н.А. Баскаков, ногай авылларына лингвистикалык экспедиция ман 1936 йылда келгенинде, язып алган. Соьйтип ол баска авыллардынъ официаллы эм де халк арасында кулланылатан атларын язып алган (Н.А. Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. М. 1940.)

Кызыл-Юрт авылы Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасынынъ бир ярасык муьйисинде орынласкан. Архив, тарих документлерине эм халктынъ эсинде сакланган билдируьвлерге коьре, авыл сосы ерге 1859 йылда Йоекете (Джегута), Эльтаркаш сувлары бойыннан келип, Балта-мырзадынъ атын алып конган. Балта авылы деген аты соьле де кенъ кулланылады. Кызыл-Юрт деген атын авыл 1929 йылдынъ 8 апрелинде ВЦИК Президиумынынъ токтасы ман алган. Бу ат халктынъ яшавында Советлер мен келген туьрленислерге, сол заманнынъ символларын анълаткан топоним болып келеди. Кызыл бу топонимде

«алдышы», «янъы яшавдынъ кайратлы курувшысы», «революциядынъ алал ягы» деген символлык маьнелерде келеди. Авылдынъ атаклы улы, айтувлы комдив, Башкирияда, Татарияда Совет властин беркитуьвде уьйкен уьлиси болган оькимет куллыкшысы Ахлав Ахлов, авылга куллыклары ман келгенде, янъы куралган колхоз кырында, басларына кызыл явлыклар байлап, коьнъилли ислеп турган хатын-кызларды коьрип: «Сиз акыйкатлай да кызыл-юртшылар экенсиз!»- дейди.

Эркин-Юрт авылы – Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Ногай районында, Кобан йылгасынынъ онъ ягасында орынласкан авыл. Авылдынъ бурынгы аты *Орак авылы// Орак эли*. Авыл атынынъ негизинде *Орак мырзадынъ* аты сакланады: *Орак + эли < Орагали*. Маглуматларга коьре, Эркин-Юрт 1821 йылда куралган. Ама авылдынъ да тарихи, баска ногай авылларындыкындай болып, сосы йылдан басланмайды, онынъ ясы юзйыллыклардынъ теренине кетеди. И.С. Капаевтинъ илми излевлерининъ тамамларына коьре, авыл 1555 йылда куралган. Бу куьнлерде де ногай арасында авылдынъ эски аты кулланылады. Эркин-Юрт деген аты официаллы документлерде, официаллы амалламаларда, газетада, радиода, телевидениеде кулланады, демеге боламыз.

Адиль-Халк авылы Ногай районында, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында орынласкан. Бу ерге конмай турып, Джегута (Йоекете) сувы бойында, сонъ аьлиги Кубина ерлескен юртта, оннан сонъ Балтавылынынъ еринде, яшавшылардынъ яртиси сол ерде калып, калганлары авылдынъ буьгуьнги юртында ерлеседилер. Олар келип конганда, Эски Шабаз авылы бар болган. Авылдынъ эски атлары: Йогары-Мансуров авылы; Шабаз авылы. Адиль-Халк атын баска ногай авыллары ман бирге 1929 йылдынъ 8 апрелинде ВЦИК Президиумынынъ токтасы ман

алган. Авылдынъ аьлиги атынынъ негизинде кулланылган *авдил* соьзи ногай тилинде: 1) таза ниетли, туъз, терисликти унамаган, туврашыл аьдем; 2) уьйинбасын тазалыкта тургысткан, эткен исин бажарган аьдем дегенди анълатады.

Авыл атынынъ негизинде Эдил (Волга) йылгасынынъ аты келмеге болады деген ой да белгиленеди – «Эдил халкы, Эдил бойыннан келген халк».

Эркин-Халк авылы – кобан ногайлардынъ эски авылларынынъ бири, Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында, Ногай районьнда орынласкан. Авылдынъ эски атлары – *Алакай авылы, Тоьмен-Мансур авылы*. Кабак онъыслы оьскени уьшин, *Кабак авыл* деп те айтканлар. Соьлеги атын Эркин-Халк, баска ногай авылларындай болып, 1929 йылдынъ 8 апрелинде ВЦИК Президиумынынъ токтасы ман алган.

1877 йылда Алакай авылында (Ниже-Мансуровский) биринши мектеб ашылады.

Кубан-Халк авылы.

Россия Федерация Правительствосынынъ 12.10.2007 токтасувы ман Карашай-Шеркеш Республикасында Ногай району туьзилди. Орталыгы поселок Эркен-Шахар деп беркитилди. 1962 йылда Кубан-Халк авылын Эркен-Шахар поселогына официаллы кепте косадылар. Поселоктынъ ишиннен Керуьв-Кавказдынъ шойын йолынынъ бир бутагы барады. Сол амал да себеп болган болар, 1964 йылда поселокта сол замандагы СССР оькиметтинъ энъ уьйкен секер заводы куллык этип баслайды. Соьйтип, Россия карталарыннан, республикалык маглуматлардан Кубан-Халк деген авыл йогалады. Ама тарих эм заман келиссиз болмаган затларды, янъылысларды, керексиз ислерди, эрте болсын-кеш болсын, яшавдан тайдырмай калмайды. Соьйтип 2001 йылда Кубан-Халк авылын оьз алдына авыл деп белгилемеге эм атын кайтармага деп Кара-

шай-Шеркеш парламентининъ куьресуьви мен оьзининъ экинши кере янъыдан яшавга кайтканын белгиледи.

Эркен-Шахар – Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Ногай районунынъ орталыгы. 1962 йылда Кубан-Халк авылы поселоктынъ ишине официаллы кепте киреди. 1964 йылда поселокта секер заводы куллык этип баслайды, поселоктынъ ишиннен Керуьв-Кавказдынъ шойын йолынынъ бир бутагы барады.

Канглы эскили ногай авылларынынъ бири болады. Ол Кынжал-Тавдынъ этегинде кенъ яйылып, коьшип-коьнп юрген коьплеген ногай авылларынан куралган. Халк арасында: «Канглы кырк авылдан туьзилген, сонынъ уьшин биринши аты – Кырк авыл болган», – деп анълатадылар. 7, 40, 1000 – сан атлар ногай тилинде, онынъ соьз казнасында, топонимиясында затлардынъ тувра санын билдирип те, оннан сонъ да «коьп, сансыз» деген маьнеде де юридилер. Соьйткенде, Кырк авыл 40 авылдан туьзилмей, оннан коьп, яде оннан аз авылдан куралса да, коьплеген авыллардан туьзилгени тарихте де, халк эсинде де сакланады. Сол билдируьвлерди беркитип, авылдынъ соьлеги кесеклерининъ атлары да келеди: *Шом авыл, Кез авыл, Найман авыл, Янакпат, Каншау авыл, Эрк авыл, Шагалак авыл, Крымгерей авыл, Карлы Тогай эм б.*

Канглы деген ат не уьшин берилген экен авылга, не затты анълатады экен деген соравлар туьрли яваплар да тувдырадылар. «Бу авылда бир пристав оьлтирилген. Сол себептен авылга «канлы», «кан тоьгилген ер > Канлы» деген ат берилген», – деп 1909 йылда элгезер эм аьлим К.Ф. Ган язады. Халк арасында да булай айтадылар: «Туьркке кетип, онда яшав болмаягын анълап, артка кайтып келгенде, тувган-оьскен ерлерин баскалар бийлегенин коьреди-

лер. Авылдынъ соьлеги ерине келип конганга дейим, канъкып, коьп ерлерде юргенлер. Соны уьшин авылга Канглы деп атаганлар (канъкы-> Канглы).

Баска бир балавга коьре «бу ерде болган уьйкен кан тоьгисте авылдан коьп яслар оьлгенлер. Солардынъ ишинде ерли байдынъ улы да болган. Яслардынъ керексиз ерден канлары тоьгилгени уьшин авылга Канглы деген ат берилген».

Илми ягыннан тергеп караганда, бу авылдынъ атынынъ негизинде *канглы* деген бурингы тюрк ырувынынъ аты болганы ашык коьринеди. Канглы эрте заманлардан алып куьшли эм коьп санлы тюрк ырувларынын бири болган. Канглы ырувы ногайлардынъ, соьйтип те казахлардынъ, оьзбеклердинъ санына кирген ырув болады. Олардынъ бурингы яшган ерлери – Сыр-Дарья сувынынъ бойлары.

Коьп аьлимлердинъ ойларына коьре, *канглы* деген этноним (ырувдынъ аты) «сув бойында яшаган аьдемлер» деген маьнеди анълатады. *Канг* (*кан эм онынъ туьрли кеплери кам, кем, кан, жем, хем*) бурингы тюрк тиллеринде «сув, йылга» деген маьнеди анълатады. Бу географиялык термин тюрк халклары яшаган эм яшайтаган ерлерде кенъ яйылган. Сувдынъ, йылгадынъ аты ман айтылган болып тагы да бир ногай этноними бар. Ол – ембойлык/жембойлык/джембойлык. Бу этнонимнинъ негизинде *Жем/Ем* (Эмба) деген йылгадынъ аты. Ембойлык – «Ем сувынынъ бойында яшаган халк». Халк арасында Канглы авылына Куьми деп те айтадылар. Бу ат халктынъ куьнделик яшавында тагы да бек йыйы кулланылады. Онынъ негизинде Куьми (Кума) сувынынъ аты болса ярайды. Кумлы шоьлди ярып аккан сувга кумды биргесине алып келгени уьшин, белки, Куьми (Кума) деп айткан боларлар. Аьли Махмуд Кашгаридинъ Соьзлигинде де бу географиялык атты таппага боламыз. Канглы авылынынъ баска бир шетиннен

Суркуль сувы агады. Суркуль эм Кумы сувы косылган ерге авылшылар *Тамак* дейдилер. *Тамак* деген соьздинъ асыл маьнеси «тамак», топонимияда эм географиялык атларда *тамак* соьзининъ маьнеси «эки яде бир неше сув косылган ер».

Кызыл-Тогай авылы 1926 йылда Уьйкен Йилиншиктинъ онъ ягасында Икон-Халктан коьшкен аьеллер мен куралган. Авылдынъ аты сол замандагы советлер символикасына келистирилип, янъгы яшавдынъ белгиси болып келеди: Кызыл-Тогай.

Кызыл-Тогай орынласкан ер айлак бай эм ярасык: таза авасы, сувга мол йылгалары, туьрли оьсимликлери, оьленге, майталканга бай тогайлары, ясыл тереклер ишинде куслар йырлаган агашы. «Бу ердинъ ярасыклыгы тогайлыктынъ шешекей аткан ясыллыгы, Йилиншиктинъ таза сувы биринши яшавшылардынъ коьзин каматкан, юреклерин суьйиндирген – соны уьшин Кызыл-Тогай деп айтканлар», – деп анълатады авыл яшавшылары.

(М. Булгарова).

КУЛЛАНУВ УЪШИН АДАБИЯТ

Авезов М. Куъмис бутакларда алтын алмалар. – Махачкала, 2014.

Авезов М. Масаклар. – Черкесск, 1992.

Акыл акылдан юйрик// Туъзуъвши Б.А. Карасов. – Черкесск, 2016.

Асыл соъз/Ногай шайирлигининъ антологиясы // Туъзуъвшилер: Н.Х.Суюнова, И.С. Капаев.– Черкесск, 2013.

Аямда болса, яларман, анамда болса, аларман // Туъзуъвши: Ф.А. Кусегенова. – Махачкала, 2015.

Булгарова М.А. Ногай байыр атлары – Черкесск, 2016.

Йырлар, эртегилер, айтувлар эм такпаклар // Туъзуъвши: С.А. Джанибекова. – Черкесск, 1955.

Капаев С.И. Ногайдынъ уйи. – Махачкала, 2011.

Киреев А.С. Алтын сандык. – Черкесск, 2011.

Керейтов Р.Х. Ата соъзи – тербия негизи. – Черкесск, 2011.

Курмангулова Ш.А. Адабият толкынларында.– Махачкала, 2012.

Малкылдаган яслыгым. Балалар уьшин йыйынтук. – Махачкала, 2013.

Маъм-маъм-маъметеке//Туъзуъвши С.А. Калмыкова. – Черкесск, 1992.

Маъметекей. Балалар уьшин адабият-суъврет журналы.

ИШТЕЛИК

Кириз соъз 3
Дерислерге тематикалык план..... 5

ТУВГАН ЭЛИМИЗ – АТА ЮРТЫМЫЗ 7

Дерис 1. А. Киреев. «Байрам». 8

Дерис 2. Ф. Абдулжалилов. «Элим эди занъыраган йырларым». 12

Дерис 3. Р. Керейтов «Элдинъ иши – алтын бесик». М. Киримов. «Мутпаякпан сени, авылым». 16

Дерис 4. М. Аубекижев. «Тувган ягым, тавларым». А. Култаев. «Ата журтым, шоьллигим»..... 21

МЕКТЕБ ЯШАВЫ 24

Дерис 5. А. Киреев. «Меним каърим»..... 25

Дерис 6. М. Курманалиев «Бу кимнинъ тетради?» «Китабынъды яхшы сакла».. 27

Дерис 7. Ю. Каракаев. «Ногай тилим»..... 30

Дерис 8. С. Аджигов. «Анълатув». «Кызганшак»..34

КУЪЗ 37

Дерис 9. Ф. Абдулжалилов. «Куъз»..... 38

Дерис 10. К. Кумратова. «Япыраклар туъседи».. 42

Дерис 11. С. Капаев. «Куъз басы». М. Авезов. «Токлы»..... 45

Дерис 12. М. Курманалиев. «Йыл токсанлары».. 50

АБЕЛ 53

Дерис 13. «Баърисиннен де артык». М. Курманалиев. «Ана йыры». 54

Дерис 14. С. Капаев. «Ат атав». К. Кумратова. «Бесик йыры».	58
Дерис 15. Р. Керейтов. «Ногай аьдетлеримиз».	61
ЯХШЫ ДЕГЕН НЕ ЗАТ, ЯМАН ДЕГЕН НЕ ЗАТ	64
Дерис 16. С. Заляндин «Яхшы ман яман»	65
Дерис 17. Б.Баисов. «Алал тенъ».....	68
Дерис 18. С.Аджиков. «Балдан таьтли».....	71
КАЛАЙ АЬРУЪВ БИЗИМ КЫС	74
Дерис 19. А. Киреев. «Кыс».	75
Дерис 20. А. Киреев. «Янъы йылдынъ тойында».	79
Дерис 21. М. Курманалиев. «Яс Баяк».	81
АЬРЕКЕТТЕ – БЕРЕКЕТ	86
Дерис 22. Ф. Абдулжалилов. «Куллык алсын колынъыз».....	87
Дерис 23. Б. Баисов. «Мурат ер казады».	91
Дерис 24. А. Киреев. «Оьтпек».....	93
ЯЗЛЫК	97
Дерис 25. С. Капаев «Шаьбден».....	98
Дерис 26. М. Аvezов «Анага савкат».	101
Дерис 27. Д. Туркменов. «Навруз ай». М. Бул- гарова. «Навруз келди, муьбарек!».....	104
ЕРИ БАЙДЫНЪ – ЭЛИ БАЙ	107
Дерис 28. М. Аvezов. «Яшав».....	108
Дерис 29. Е. Булатукова. «Йьрлайтаган шокрыак».	112
Дерис 30. К. Кумратова. «Булак».	115

Дерис 31. А. Киреев. «Енъуьв куьни». Д. Туркменов. «Халкым сени мактайды».....	117
ХАЛК АЬЫЗЛАМА ЯРАТУВШЫЛЫГЫ	121
Дерис 32. Йьрлар. «Айданак». «Мысык, кайда барасынъ?». «Ким айтты?»	121
Дерис 33. Эртегилер. «Окыган йигит». «Алал аьвлет»	127
Дерис 34. Халк аьызлама яратувшылыгы. Тамамлав дерис.....	129
Окытувшыга уьстеме материаллар	133
Кулланув уьшин адабият	140

Кукаева Сафият Алиевна

**МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
К УЧЕБНИКУ «РОДНАЯ РЕЧЬ»
2 класс**

На ногойском языке

Первое издание

Редактор Капаева К.М.

Корректор Аюбова С.А.

Технический редактор Балаева Т.А.

Подписано в печать 08.12.16. Формат 60x90/16. Бумага офсетная.

Печать офсетная. Усл. печ. л. 9,0. Уч. изд. л. 5,75.

Гарнитура Школьная. Тираж 30 экз. Заказ № 0172.

Государственный заказчик РГБУ ДПО «Карачаево-Черкесский
Республиканский институт повышения квалификации работников
образования». 369000, г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

ООО «Полиграф-ЮГ». 385000, г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.

Телефон для справок: 8(8772) 52-23-92.

E-mail: guripp2@yandex.ru.

